

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ,
ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Кам'янець-Подільський – 2022 р.

УДК 159.9(09)(075.8)

ББК 88.1я73

I 89

Рецензенти:

Дідик Наталія Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Щербак Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету спеціальної освіти,
психології і соціальної роботи
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
протокол № 11 від 22 листопада 2022 р.*

*Рекомендовано до друку радою з науково-методичної роботи і забезпечення якості вищої
освіти факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
протокол № 12 від 14 листопада 2022 р.*

I 89 Історія психології: навчальний посібник. Уклад. О.А. Логвіна, Ю.П. Данчук. 2-ге вид. доп. (електронний посібник) Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2022. 108 с.

У навчальному посібнику подано основні теоретичні та прикладні аспекти, які необхідні здобувачам вищої освіти для оволодіння історією психології. У посібнику розглянуто основні етапи розвитку історії психології від Стародавнього світу до наших часів, подано основні психологічні ідеї філософських концепцій про душу, свідомість та психології як самостійної науки. Особливе місце відводиться проблемам розвитку психологічної думки, розробленим вітчизняними вченими та вченими ближнього й далекого зарубіжжя.

Навчальний посібник адресовано здобувачам вищої освіти, практичним психологам і викладачам закладів вищої освіти.

УДК 159.9(09)(075.8)

ББК 88.1я73

©Логвіна О.А., Данчук Ю.П., 2022

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Історія психології як система психологічного знання.....	5
Тема 2. Психологічна думка античності.....	15
Тема 3. Розвиток психологічних знань в Середні віки (V – XIV ст.).....	26
Тема 4. Психологічна думка в період Відродження (XV – XVI ст.).....	33
Тема 5. Психологія нового часу (XVII ст.)	36
Тема 6. Розвиток психологічної думки в епоху Просвітництва.....	48
Тема 7. Розвиток психології в XIX ст.....	59
Тема 8. Становлення психології як самостійної науки та розвиток її галузей у другій половині XIX ст.....	68
Тема 9. Виникнення психологічних шкіл у XX ст.....	79
Тема 10. Психологія в Україні та її розвиток у власних межах.....	92
Тестові завдання для самоперевірки знань	99
Література	107

Передмова

На сучасному етапі розвитку освіти, коли існує тенденція її психологізації, навчальний посібник «Історія психології» є актуальним. Він спрямований на збагачення і поглиблення психологічних знань майбутнього психолога, підвищення рівня його психологічної та професійної компетентності. Володіння історією психології звичайно не обмежується знаннями минулого, воно сприяє розумінню і виконанню завдань, які вирішуються сьогодні вченими, розвиває аналітико-синтетичне мислення студентів, так як дає уявлення не тільки про сучасне психологічне знання, а й показує процес його зародження і розвитку в історії науки. Це дозволяє більш глибоко і адекватно усвідомити психологічні явища і концепції, які їх пояснюють.

У тематичній побудові посібника застосований хронологічний принцип, що відображає поступовий розвиток психологічного знання у різні часи. При цьому розвиток психологічних ідей розглядається у широкому науковому і культурному контексті. Такий підхід дозволяє прослідкувати не тільки наступність знання, але й побачити джерела формування нових ідей.

В ході розробки навчального посібника широко використовувались матеріали досліджень відомих в Україні та за її межами вчених: Г.С. Костюка, В.А. Роменця, М.Г. Ярошевського, А.М. Ждан, а також твори сучасних українських науковців С.Д. Максименка, І.П. Манохи, Т.М. Титаренко, І.В. Данилюка, М.С. Корольчука та ін.

У пропонованому навчальному посібнику аналізуються первісні психологічні знання, висвітлюються провідні психоантропологічні теорії античності, середньовіччя, Відродження, Нового часу та епохи Просвітництва, розкривається становлення психології як самостійної науки у ХІХ столітті та розвиток психологічних шкіл і напрямів у ХХ столітті, а також знайомить з історією як вітчизняної психології, так і зарубіжної.

Знання історії психології виступає необхідною умовою формування професійної майстерності, важливою передумовою успішного вирішення задач будь-якого рівня – як теоретичних, так і практичних. Вона допомагає психологу здійснювати творчий діалог з минулим, служить своєрідним компасом, що дозволяє успішно орієнтуватися у великому матеріалі, накопиченому в ході історичного розвитку психологічного пізнання, використовувати продуктивні ідеї попередників при розгляді актуальних проблем педагогіки і психології.

Даний навчальний посібник розрахований передусім на здобувачів вищої освіти, які цікавляться проблемами історії психології.

ТЕМА 1

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Предмет і завдання історії психології. Періодизація історії психології. Принципи історії психології, їх зміст та характеристика. Методи історико-психологічного дослідження.

Предмет і завдання історії психології

Психологія одна з наймолодших наук і одночасно одна з найдавніших. Про це афористично висловився німецький психолог Герман Еббінгауз: психологія має довгу передісторію й коротку історію.

Історія психології – це галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності становлення і розвитку психологічного пізнання в хронологічному порядку.

Розробка і застосування сукупності прийомів досліджень у психологічній науці історично ґрунтувались на філософській рефлексії (відображення, осмислення, самоаналіз). Філософська думка виступила тією основою на якій зароджувались психологічні школи, напрямки і здійснювалось конкретне пізнання. Водночас у психології і філософії емпірично фіксувався і фіксується плюралізм поглядів часом протилежних і взаємовиключних теорій.

Історія будь-якої науки не може бути всеохопною і не лише тому, що охопити все неможливо, а й тому, що в цьому не має потреби. Будь-яка наука має певний узор фактів, теоретичну канву і персоналії вчених. Історія кожної науки має показувати зв'язки цих фактів і теорій суперечності між якими та їх розв'язання призводять до науково-історичного поступу.

Історія психології – це особлива галузь знання, що має власний предмет. Його не можна змішувати з предметом самої психології як науки.

Наукова психологія вивчає факти, механізми і закономірності тієї форми життя, яке зазвичай називають душевним або психічним. Кожен знає, що люди розрізняються за характером, здатністю запам'ятовувати і мислити, діяти мужньо або боязко і т.п. Такі буденні уявлення про відмінності між людьми складаються у нас з малих років і збагачуються у міру накопичення життєвого досвіду. Іноді хорошим психологом називають письменника або суддю, а то і просто того, хто краще за інших розбирається в навколишніх людях, в їх смаках, перевагах, мотивах їх вчинків. В цьому випадку під психологом розуміють знавця людських душ (незалежно від того, чи читав він книги по психології, чи навчався спеціальному аналізу причин поведінки або душевної смуги), тобто тут ми маємо справу з життєвими уявленнями про психіку. Проте життєву мудрість слід відрізнити від наукового знання. Саме завдяки їй люди оволоділи комп'ютером, проникли в таємниці математики, відкрили закони фізики і хімії. І не випадково наукова психологія стоїть в одному ряду з цими дисциплінами. Вона взаємодіє з ними, але її предмет складніше, бо складніше за людську психіку немає нічого у відомому нам Всесвіті.

Кожна нова крупиця наукового знання про психіку здобувалася зусиллями

багатьох поколінь дослідників природи і психічної організації, динаміки її внутрішнього життя. За теоріями і фактами науки прихована напружена колективна робота людей. Розвиток принципів цієї роботи, переходи від одних її форм до інших вивчає історія психології. Отже, у психології один предмет, а у історії психології – інший. Їх неодмінно слід розмежовувати. Що ж є предметом психології? У найзагальнішому визначенні – психіка живих істот у всьому різноманітті її проявів.

Завжди потрібно розрізняти об'єкт пізнання і його предмет. Перший існує сам по собі, незалежно від інформованості про нього людських розумів. Інша справа – предмет науки. Вона його будує за допомогою спеціальних засобів, своїх методів, теорій, категорій. Отже, щоб пізнати предмет психології, не можна обмежитися тими широкими довкола явищами, які знайомі кожному з власних переживань і спостережень, зі свого психологічного досвіду.

Психологія як наука вивчає факти, механізми і закономірності психічного життя. Історія ж психології описує і пояснює, як ці факти і закони відкривалися (деколи в болісних пошуках істини) людському розуму. Тобто, якщо предметом психології є одна реальність, а саме реальність відчуттів і сприйняття, пам'яті і волі, емоцій і характеру, то предметом історії психології служить інша реальність, а саме – діяльність людей, зайнятих пізнанням психічного світу. Ця діяльність здійснюється в системі трьох головних координат: когнітивній, соціальній і особистісній. Тому, можна сказати, що наукова діяльність як цілісна система трьохаспектна.

Знання історії психології необхідні для розуміння різних теорій і напрямів сучасної психології, шляхів і тенденцій її розвитку. Тільки включення в історичний контекст дозволяє зрозуміти їх суть, виявити їх вихідні позиції, оцінити справжню новизну і усвідомити їх історичний зміст.

Вивчення історії психології має велике освітньо-моральне значення. «Історія корисніша, вона сповнена мудрості», – писав італійський філософ-гуманіст XV ст. Лоренцо Валла, – «Вона знайомить нас з життям людей, розкриває повну драматизму боротьбу в ім'я істини, викликає різноманітні відчуття: від шанобливого захоплення до розчарування і подиву».

На відміну від предмету і методів психології, в історії психології вивчається не сама психічна реальність, а уявлення про неї, якими вони були на різних етапах поступального розвитку науки. Сама історична думка також має історію. Історія історичної науки є історіографія. Її предмет – характеристика істориків, історіографічних концепцій.

В процесі розвитку психології виділялось три основні її предмети: душа, свідомість, поведінка. Психологія як наука про душу, пояснювала останню як причину всього існуючого, тобто душа визначалась як пояснювальний принцип. Наявністю душі прадавні люди намагалися пояснювати усі незрозумілі явища в житті.

Свідомість як предмет історії психології одночасно виступала як об'єкт вивчення та пояснювальний принцип. Психологія як наука про свідомість розвивається в 17 ст. у зв'язку з розвитком природничих наук. Здібність мислити,

бажати, проявляти почуття є ознаками свідомості. Основним методом пізнання людини є самоспостереження.

З появою нового предмету вивчення – поведінки – був здоланий суб'єктивізм психології свідомості, проте це спричинило зникнення самого об'єкту пізнання – психіки та свідомості. Психологія як наука про поведінку розвивається у ХХ ст., й основним завданням висуває спостереження за поведінкою, вчинками, реакціями людини.

На сучасному етапі розвитку науки предметом психології є тісний зв'язок між свідомістю та поведінкою, або діяльністю. Психологія виступає як наука, що вивчає факти, закономірності та механізми психіки. Етапи розвитку психології представлені на рис. 1.

Рис. 1. Етапи розвитку психології

Розвиток науки, у тому числі й психології, не лінійний, а дуже складний процес, на шляху якого можливі зигзаги, повернення до вже пройдених рішень, «топтання на місці», кризи. Але в цілому «Зміна наукових думок – це розвиток, прогрес: дослідження процесу зростання психологічних знань в хронологічній послідовності їх появи при постійній увазі до оцінки досягнень – і втрат – на кожному тимчасовому етапі розкриває все нові й нові сторони психічної реальності та все повніше пояснює їх.

Завдання історії психології

Основні завдання історії психології:

1. Аналіз виникнення і подальший розвиток наукових знань про психіку.
2. Аналіз і розуміння міждисциплінарних зв'язків між історією психології та іншими науками, розкриття тих взаємозв'язків, від яких залежать досягнення психології.

3. З'ясування залежності зародження та сприйняття знань від соціальних, культурних та ідеологічних впливів на наукову творчість.

Логіка розвитку науки. Когнітивний апарат виражений у внутрішніх пізнавальних ресурсах науки. Оскільки наука – це виробництво нового знання, вони змінювалися, удосконалювалися. Ці засоби утворюють інтелектуальні структури, які можна назвати складом мислення. Зміна одного складу мислення іншим відбувається закономірно. Тому говорять про органічне зростання знання, про те, що його історія підвладна певній логіці. Ніяка інша дисципліна, окрім історії психології, цю логіку, цю закономірність не вивчає.

Так, в XVII столітті склалося уявлення про організм як свого роду машину, яка працює подібно до помпи, що перекачує рідину. Раніше вважалося, що діями організму управляє душа – незрима, безтілесна сила. Апеляція до безтілесних сил, правлячим тілом, була в науковому сенсі безперспективною. Це можна пояснити наступним порівнянням. Коли в минулому столітті був винайдений локомотив, групі німецьких селян пояснили його механізм, суть його роботи. Вислухавши уважно, вони заявили: «Та все ж у ньому сидить кінь. Раз в нім сидить кінь, значить – все ясно». Сам кінь пояснення не потребує. Так само йшла справа і з тими ученнями, які відносили вивчення людського організму за рахунок душі. Якщо душа управляє думками і вчинками, то все ясно. Сама душа пояснення не потребує.

Прогрес же наукового знання полягав у пошуку і відкритті реальних причин, доступних перевірці досвідом і логічним аналізом. Наукове знання – це знання причин явищ, чинників (детермінант), які їх породжують, що відноситься до всіх наук, у тому числі й до психології. Вивчення діяльності органів чуття, швидкості психічних процесів, асоціацій, відчуттів і м'язових реакцій, засноване на експерименті і кількісному вимірюванні, дозволило відкрити особливу психічну причинність. Тоді й виникла психологія як самостійна наука.

Отже, є певна послідовність в зміні стилів наукового мислення. Кожен стиль визначає типову для даної епохи картину психічного життя. *Закономірності цієї зміни (перетворення одних понять, категорій, інтелектуальних структур в інші)* вивчаються історією науки, і лише нею однією. Таке її перше унікальне завдання: *вивчити закономірності розвитку знань про психіку.*

Друге завдання, яке покликана вирішувати історія психології, полягає в тому, щоб *розкрити взаємозв'язок психології з іншими науками.* Фізик Макс Планк писав, що наука є внутрішньо єдиною цілою; її розділення на окремі галузі обумовлене не стільки природою речей, скільки обмеженістю здатності людського пізнання. Насправді існує безперервний ланцюг від фізики і хімії через біологію і антропологію до соціальних наук, ланцюг, який ні в одному місці не може бути розірваний.

Вивчення історії психології дозволяє з'ясувати її роль у великій сім'ї наук і обставини, під впливом яких вона змінювалася. Річ у тому, що не тільки психологія залежала від досягнень інших наук, але і ці останні – будь то біологія або соціологія – змінювалися залежно від інформації, яка здобувалася завдяки

вивченню різних сторін психічного світу. Зміна знань про цей світ здійснюється закономірно. Звичайно, тут перед нами особлива закономірність; її не можна змішувати з логікою, що вивчає правила і форми будь-яких видів розумової роботи.

Наступне завдання – з'ясувати залежність зародження і сприйняття знань від соціокультурного контексту, від ідеологічних впливів на наукову творчість, тобто *від запитів суспільства* (бо наука – не ізольована система і покликана відповідати на ці запити). І, останнє завдання – *вивчити роль особистості, її індивідуального шляху в становленні самої науки.*

Періодизація історії психології

Психологія має багатотисячлітню історію: перші наукові уявлення виникли в VI ст. до н.е., тому постає питання про періодизацію історії психології, завданням якої є розчленовування цього процесу, виділення етапів, визначення змісту кожного з них.

В історії психології розрізняються два великі періоди: перший, коли *психологічні знання розвивалися в надрах філософії, а також інших наук*, раніше всього природознавства; другий – *коли психологія розвивалася як самостійна наука*. Вони несумірні за часом: перший період (VI ст. до н.е. – середина XIX ст.) охоплює близько 2,5 тисяч років, другий, – (середина XIX ст. – теперішній час). Виділення цих двох періодів не вимагає спеціальних обґрунтувань, оскільки його критерії очевидні, але оскільки кожен з них розтягується на століття, необхідна більш дробова періодизація. Її можна проводити по формальних ознаках – *хронологічному* (можна розрізняти історію психології XVII ст., історію психології XVIII ст. і т.п.), можна розрізняти періодизацію *світової та вітчизняної психології*. Враховуючи умовність будь-якої періодизації і зважаючи на неопрацьованість цієї проблеми, слід розглядати пропоновану далі періодизацію історії психології лише як одну з можливих її варіантів. У ній історія вітчизняної психологічної думки включена складовою частиною в історію розвитку світової науки. Як підстава для розділення цього процесу на етапи були вибрані змістовні критерії, що визначали зміну поглядів на природу психічного і що відрізняють кожен з етапів (Див. Таблиця 1).

Таблиця 1

Етап	Предмет психології		Визначення
Донауковий VII-VI ст. до н.е.	Душа		Двійник тіла, що живе власним життям та покидає тіло під час сну, смерті, непритомності
Філософський VI-V ст. до н.е. – XVIII - початок XIX ст. н.е.	Антична епоха 6-5 ст. до н.е. – 5 ст. н.е.	Душа	Джерело активності тіла, володіє функціями пізнання та регуляції поведінки. Ототожнюється з вогнем, повітрям, атомом

	Епоха Середньовіччя 5 ст. – 14 ст.	Душа, взаємозв'язок тіла та душі, воля, особистість	Душа – предмет вивчення богословства. Регулятивна функція, вольова поведінка, логічне мислення – прояви божественної душі
	Арабський період 8-12 ст.	Душа, розум, афекти	З'являються психофізіологічні дослідження
	Епоха Відродження 14 ст. – 16 ст.	Свідомість, здібності	Свідомість – сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда. Здібності – прояви титанічних сил людини
	Новий час 16 ст. – 17 ст.	Свідомість, її зміст та функції	Розвиток раціоналістичного та сенсуалістичного підходів до психіки, поява перших теорій емоцій та теорії рефлексу, формулювання поняття несвідоме
Науковий кінець XIX ст.	Асоціативна психологія кінець 18 ст. – середина 19 ст.	Свідомість, пізнавальні процеси	Свідомість складається із відчуттів, уявлень, почуттів
	Експериментальна психологія кінець 19 ст. – початок 20 ст.	Елементи свідомості, їх зв'язок та зміст	Проникнення експериментальних методів в психологію. Формування теоретичних програм психології. Розкол психології на індивідуальну фізіологічну, орієнтовану на природознавство, і духовно-наукову, орієнтовану на історію і культуру.
	Методологічна криза, поява наукових шкіл 10-30-ті роки 20 ст.	Елементи, функції та структура психіки, несвідоме, поведінка, вищі психічні функції, діяльність	Структуралізм, функціоналізм, глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, радянська психологія
	Подальший розвиток наукових шкіл 40-60-ті роки 20 ст.	Особистість, пізнавальні процеси, інтелект, етапи переробки інформації	Екзистенційна, гуманістична, когнітивна психологія
	Сучасна психологія 60-ті роки 20 ст.	Розвиток предмету психології в рамках окремих наукових психологічних шкіл	Об'єднання, синтез найбільших досягнень окремих психологічних шкіл

Принципи історії психології, їх зміст та характеристика

Найважливішим з принципів історико-психологічного аналізу є принцип *історизму*. У історичному дослідженні цей принцип стає основоположним. Він вимагає розгляду того або іншого відрізка минулого у всій повноті його конкретного змісту, в системі відповідних соціокультурних умов. Це дозволяє показати неповторність і унікальність явища, що вивчається. При цьому необхідно представити історію науки у всій повноті, принаймні найбільш значних її фактів. У історії не повинно бути білих плям, забуття тих або інших історичних подій або осіб.

Відповідно до принципу історизму здійснюється оцінка минулого. У ній виявляється те нове, що містить в собі дане знання в порівнянні з попереднім етапом. Одночасно повинно бути розкрита неминуха обмеженість будь-якого етапу в розвитку знання порівняно з пізнішими його етапами. Саме так оцінювали своїх попередників видатні представники науки (наприклад, оцінки І.П. Павлова, вчення Гіппократа про темпераменти, поняття про рефлекс Р.Декарта і ін.).

Порушенням принципу історизму у розумінні минулого є презентизм і антикваризм. *Презентизм* обмежує історичне дослідження лише тим, що володіє значущістю для справжнього етапу розвитку науки. Замість вивчення історичного процесу розвитку науки орієнтується на виділення лише таких фрагментів його змісту, які найбільш відповідають сучасним поглядам. Звичайно, такий підхід правомірний для вирішення певних дослідницьких завдань, що припускають обов'язкову опору на досягнення минулого. Проте вибіркового підходу не може бути узятий на озброєння, коли метою стає відтворення історії науки в цілому. Презентизм приводить до модернізації історичного процесу і суперечить принципу історизму.

Суперечить йому і *антикваризм*, тобто такий підхід, який розглядає минулу історію безвідносно до завдань сучасності, як щось застигле і окам'яніле. Така «чиста історія» перетворюється на просту реєстрацію подій в їх тимчасовій послідовності і не вписується в практику сучасного наукового дослідження.

Відступом від принципу історизму є однобічність і схематизм зображення подій минулої історії. В той же час вимога цілісності і конкретності, що пред'являється до історичної думки, не тільки не виключає, але обов'язково припускає виявлення в явищі, що вивчається, загальної закономірності. Виконання цієї вимоги забезпечується опорою на *принцип єдності логічного та історичного*, згідно якому історик повинен не просто описати той або інший етап знання, що історично розвивається, але представити його теоретично і, значить, виявити в нім щось постійне. Наприклад, за історично обмеженим емпіричним матеріалом конкретних знань про психіку в античності виявляються найважливіші проблеми психології, що ховаються в нім. З іншого боку, походження принципу єдності логічного та історичного застерігає від абсолютизації історично обмежених істин й дозволяє оцінювати дійсне значення. Так, уявлення про спадковість інтелектуальних здібностей, видаване в натуралістичних концепціях людини за природне єдино можливе, тобто закономірне і обов'язкове, насправді повинно бути оцінено лише як одне з

пояснень, обмежених рамками саме цієї концепції і емпіричним фактом інтелектуальних відмінностей між людьми. Будь-яке узагальнення історії науки починає розумітися не як застигла структура, а історично, тобто в своєму справжньому значенні, як етап на нескінченному шляху наукового пізнання.

Історико-психологічне пізнання вимагає виявлення *соціально-політичної спрямованості*, ідеологічної суті психологічних ідей, що дозволяє оцінити їх адекватніше. Наприклад, аналізуючи логіку розвитку фрейдизму, Виготський писав: «...доведена до філософської форми, здавалося б затуманення багатьма нашаруваннями і дуже далека від безпосереднього коріння і породжувачів її соціальних причин, ідея насправді тільки тепер відкриває, чого вона хоче, що вона є, з яких соціальних тенденцій вона виникла, яким класовим інтересам служить. Тільки розвинувшись в світогляд або придбавши зв'язок з ним, приватна ідея з наукового факту знову стає фактом соціального життя, тобто повертається в те лоно, з якого вона виникла». Увага до ідеологічної сторони психологічних знань сприяє поглибленню розуміння їх власне наукового змісту: включення психологічних концепцій в контекст соціального життя означає в той же час і перевірку їх істинності критерієм соціальної практики. Виявлення ідеологічної суті психологічних концепцій, зайвий раз указує на відповідальність ученого у зв'язку з роллю, яку виконує психологічна наука в житті суспільства.

Такий підхід протистоїть як *об'єктивізму*, що розглядає наукові концепції поза їх реальною соціальною роллю в житті суспільства, так і *суб'єктивізму* в історичній науці. Виявляючись в оцінках минулого, в односторонньому підході до відбору матеріалу, в замовчуванні якихось фактів або діячів, суб'єктивізм приводить до одностороннього і, отже, спотвореному уявленню про шлях розвитку науки.

Як показали дослідження М.Г. Ярошевського, в становленні наукової картини психічного життя ключова роль належить *принципу детермінізму*. Принцип детермінізму вимагає від історика уміння розкрити спосіб причинного пояснення психічного як обумовленого чинниками, що породжують його. Згідно М.Г. Ярошевському, в історії представлені різні типи детермінізму: передмеханічний, механістичний, біодетермінізм, психодетермінізм, соціодетермінізм. Кожен з них протистоїть індетермінізму в трактуванні психічних явищ як нібито що виникають спонтанно.

Культурологічний принцип – значення історії культури для становлення психологічних знань. На певних етапах розвитку культури на перший план виходить художнє бачення, художній інсайт, і лише згодом він трансформується в наукову гіпотезу й теорію.

Вчинковий принцип – дає змогу бачити логічну структуру психології, будувати її систему. Відкривається можливість показати дійсні зв'язки психології з іншими формами людської свідомості. Вчинок виступає також загальним феноменом людської культури. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку означає зрозуміти якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію.

Принципи історико-психологічного дослідження в сукупності з конкретними методами складають основу наукового аналізу історичного шляху розвитку психології.

Методи історико-психологічного дослідження

Основним завданням методів і методик історичного дослідження є дослідження джерел, а потім внутрішня організація, систематизація досліджуваного матеріалу, який включає факти, теорії, закони, поняття. Разом ці компоненти складають емпірію історико-психологічного дослідження. Робота дослідника вимагає синтезу емпіричного і теоретичного підходів до предмету дослідження. Вона припускає як знання конкретного матеріалу, так і володіння методологією історичного дослідження, принципами матеріалістичної діалектики і історичного дослідження, понятійним апаратом історика, що відкриває можливості для орієнтування в матеріалі. Зв'язок з сучасністю – одна з важливих вимог, що пред'являються до професійної діяльності науковця. Її необхідними компонентами є інтуїція, особове відношення до подій минулого.

Деякі з методів і методик історико-психологічного дослідження запозичені з цивільної історії, наукознавства, філософії науки. У зв'язку з цим історія психології набуває міждисциплінарного характеру.

Основним методом історії психології є *теоретична реконструкція*, опис і критичний аналіз наукових систем минулого, конкретних програм отримання, обґрунтування і систематизації психологічного знання. Такий аналіз опирається на методологічні принципи історичного дослідження й проводиться з позиції та по відношенню до досягнень і проблем сучасної психології. Його результатом є ретроспективне відтворення наукових концепцій, проблем, дослідницьких методів в їх історичній послідовності відповідно до логіки предмету.

Аналіз знань в соціальному контексті. Зрозуміло, історик має справу з розвитком знання в соціальному контексті. Слід зазначити, що в нашій психологічній літературі останніх років така небезпека з'явилася. Вона виявилася при розгляді вітчизняної психології 20-х років, біографій окремих учених.

Психологічні школи. Одним з напрямів історичного дослідження може бути наукова школа: «Історико-наукова реконструкція діяльності продуктивних наукових шкіл дозволяє наблизитися до розуміння детермінант і закономірностей генезису розвитку нових концепцій, методів дослідницьких програм і цілих напрямів в науці». Вивчення наукових шкіл є важливим джерелом розуміння механізму розвитку науки, оскільки дозволяє розкрити саму діяльність по виробництву знань в контексті міжособистісних відносин, характер наукового спілкування усередині колективу школи, включаючи і такі форми взаємодії між її членами в процесі сумісної праці, як зіткнення різних думок, взаємна критика та ін.

Архівні матеріали – пошук наукових праць та їх коментування, забезпечення їх зносками та примітками.

Інтерв'ювання. У історії психології застосовується метод інтерв'ювання. Він є бесідою по заздалегідь складеному дослідником переліку питань, направлених на отримання матеріалів відповідно до конкретного завдання дослідження.

Методи категоріального аналізу – врахування соціально-історичних умов, що вплинули на появу та розвиток певної наукової школи, також вивчення ідеогенезису, когнітивного стилю, соціальної перцепції та інших детермінант, що обумовили появу значимих для психології ідей. Методи категоріального

аналізу запропоновані істориком науки М. Блоком.

Біографічні і автобіографічні методи відтворюють атмосферу реального життя, є джерелом знань про духовний розвиток ученого, етапи його наукової праці. Метод грає величезну роль в пропаганді науки, дає унікальний матеріал про життя людей науки, наукову творчість.

Аналіз наукових посилань – встановлення частоти цитування наукових праць з метою отримання відомостей про зв'язок між науковими напрямками, про актуальний стан науки та про тенденції її розвитку.

ТЕМА 2 ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА АНТИЧНОСТІ

Особливості античної психології. Формування первісних уявлень про душу. Переконавання на природу психічного у поглядах античних мислителів. Підсумки розвитку античної психологічної думки.

З якнайдавніших часів відбувалася взаємодія культур: ідеї і духовні цінності, що склалися в надрах однієї культури, надавали дію на інших. Тому особливості старогрецької цивілізації не повинні розглядатися ізольовано від досягнень Сходу. Це відноситься і до античної психології, охопивши всю сукупність наукових поглядів. Зародження її було обумовлене корінними змінами в матеріальному житті людей, своєрідною «промисловою революцією», пов'язаною з переходом від бронзи до заліза у сфері виробництва.

Широке застосування у виробництві отримує рабська праця. Радикальні суспільні зміни, розвиток товарно-грошових відносин, швидке розширення економічних зв'язків, призвели до виникнення міст-держав, філософських наук і шкіл.

Формування первісних уявлень про душу

Анімізм. У родовому суспільстві панувало міфологічне уявлення про душу. Кожна конкретно відчутна річ, яка сприймалася була наділена надприроднім двійником – душею (або багатьма душами). Такий погляд називається анімізмом (від лат. «аніма» – душа). Навколишній світ сприймався як залежний від довільності цих душ. Тому первинні переконання про душу відносяться не стільки до історії психологічного знання як такого (у сенсі знання про психічну діяльність), скільки до історії загальних переконань про природу.

Вперше термін «анімізм» запропонував німецький вчений Г. Шталь, під яким розумів вчення про безособове життєве начало – душу, яка зумовлює життєві процеси і є скульптором тіла.

Стародавні люди поділяли душу на два види:

1) *особиста душа* – людський образ, який нагадує повітря, пару, тінь. Така душа входить в тіло і виходить з нього, здатна відвідувати тіла інших людей, тварин і навіть неживих речей, оволодіваючи ними, впливаючи на них, виступала причиною життя;

2) *тілесна душа* – може переходити в навколишнє середовище: в одяг, прикраси, зброю, житло. Органи в яких містилася тілесна душа у різних народів були різними: нирки, кров, волосся, нігті, слина, поцілунок – акт змішування душ. Первісні народи вірували в те, що, одягаючи хутро тварини, перо птаха, навіть маску, що відтворює певну тварину, вони разом з цим набувають властивостей цих тварин.

Стародавні греки називали душу словом «псюхе», яке і дало ім'я нашій науці. Цікаво, що вже в якнайдавнішу епоху люди, кажучи про душу («псюхе»), зв'язували між собою явища, властиві зовнішній природі (повітря), організму (дихання) і психіці (у її подальшому розумінні), хоча, звичайно, в життєвій

практиці вони чудово розрізняли ці поняття. Знайомлячись з уявленнями про людську психологію по стародавніх міфах, не можна не захопитися тонкістю розуміння людьми богів, наділених підступністю або мудрістю, мстивістю або великодушністю, заздрістю або благородством – всіма тими якостями, які творці міфів пізнали в земній практиці свого спілкування з ближніми. Ця міфологічна картина миру, де тіла заселяються душами (їх «двійниками» або примарами), а життя залежить від настрою богів, століттями панувала в суспільній свідомості.

Гілозоїзм (з грец. – матерія і життя) – філософська концепція, яка визнає, що всі тіла космосу мають душу. Гілозоїзм знімає принципові розходження, відмінності між неорганічною та живою природою. Принципово новий підхід виразило вчення, що змінило анімізм, про загальну одушевлену міру – гілозоїзм, в якому природа осмислювалася як єдине матеріальне ціле, наділене життям. Рішучі зміни відбулися спочатку не стільки у фактичному складі знання, скільки в його загальних пояснювальних принципах. Ті відомості про людину, її тілесний склад і психічні властивості, які творці древньогрецької філософії і науки почерпнули в ученнях мислителів стародавнього Сходу, сприймалися тепер в контексті нового світобачення, що звільнялося від міфології.

Переконання на природу психічного у поглядах античних мислителів

Геракліт: душа як «іскорка Логосу». Геракліту (кінець VI – початок V ст. до н.е.) космос представлявся у вигляді «вічного живого вогню», а душа («психея») – у вигляді його іскорки. Таким чином, душа включена в загальні закономірності природного буття, розвиваючись по тому ж закону (Логосу), що і космос, який один і той же для всього існуючого, не створений ніким з богів і ніким з людей, але який завжди був, є і буде «вічне живим вогнем, заходами що спалахує і заходами що потухає».

Він також вперше вказав на різницю між душею дорослої людини і дитини, оскільки, із його точки зору, в міру дорослішання душа стає все більш «сухою і гарячішаю». Ступінь вологості душі впливає на її пізнавальні здібності: «сухе сьйво – душа мудра і якнайкраща», говорив Геракліт, а тому дитина, у якої вологіша душа, мислить гірше, ніж доросла людина. Так само «п'яний хитається і не помічає, куди він йде, бо душа у нього волога». Так Логос, який править круговоротом речей в природі, управляє і розвитком душі і її пізнавальними здібностями. Термін «Логос», введений Гераклітом, з часом придбав велику кількість сенсів, але для нього самого він означав закон, по якому «все тече», явища переходять одне в одне: «Все тече і рухається, і нічого не прибуває». Велике значення він надавав почуттям, а серед них особливо зору та слуху. Опції зору і слуху ставилися в залежність від загального стану душі і самих органів почуттів.

Досить докладно розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потяги, потреби. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя: свині бруду радіють, осли – золоту воліють соломі, птиці в пилу або золі купаються, морська вода – для риб придатна ... Вказуючи на залежність пережитих станів організму від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами почуття задоволення і незадоволення пізнаються через свою протилежність. Голод приємним робить насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я.

Зловживання нижчими потребами послаблює Психею. Помірність у задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконалення інтелектуальних здібностей людини. Щастя людини, за Гераклітом, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями, а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти поведінку, будучи в гармонії з природою, які пов'язані з розумінням законів необхідності (Логосу).

Головним в людині є характер, зрозумілий Гераклітом як рок, як чільний психологічний фактор, що визначає долю людини протягом всього його життя.

Демокріт: душа – потік вогненних атомів. Ідея Геракліта про те, що від закону Логосу залежить хід речей, отримала розвиток у Демокріта (460-370 рр. до н.е.). Демокріт народився в місті Абдери, у знатній і забезпеченій сім'ї. Його батьки постаралися дати йому саму кращу освіту, проте Демокріт визнав необхідним зробити декілька тривалих подорожей, щоб отримати необхідні для себе знання не тільки в Греції, але і в інших країнах, перш за все у Єгипті, Персії й Індії. На ці подорожі Демокріт витратив майже всі гроші, залишені йому батьками, а тому, коли він повернувся на батьківщину, його співвітчизники вважали його винним в розтраті своєї власності і призначили судове засідання. Демокріт повинен був виправдати свою поведінку або назавжди покинути рідний будинок. У своє виправдання Демокріт, доводячи співгромадянам користь отриманих ним знань, прочитав народному зібранню свою книгу «Великий світобуд» (яка, на думку сучасників, була його кращим твором). Співвітчизники визнали, що гроші були їм витрачені з користю. Демокріта не тільки виправдали, але і вручили йому велику грошову нагороду, а також спорудили мідні статуї в його честь.

На жаль, твори Демокріта дійшли до нас тільки в уривках. Основу його теорії складає *концепція, згідно якої весь світ складається з найдрібніших, невидимих оком частинок – атомів.* Атоми відрізняються один від одного формою, порядком і поворотом. Людина, як і вся навколишня природа, складається з атомів, що створюють її тіло і душу. Душа також матеріальна та складається з дрібних круглих атомів, найбільш рухливих, тому що вони повинні надати активність інертному тілу. Таким чином, з погляду Демокріта, душа є джерелом активності, енергії для тіла. Після смерті людини душа розсівається в повітрі, а тому смертне не тільки тіло, але і душа.

Демокріт намагався розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його духовного життя. В пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприймання і мислення. Первісною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них спирається мислення. Без відчуття і сприймань думки не виникають. Демокріт вважав, що почуття не можуть відобразити сутність речей (наприклад, атомарну структуру тіл). Тільки мислення, що виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів почуттів. Відправними положеннями в поясненні виникнення відчуттів і сприйняття у Демокріта виступає принцип подібності і механізм витікань.

Демокріт стверджував, що в світі немає випадковостей, і все відбувається із

заздалегідь заданої причини. Люди придумали ідею випадку, що б прикрити незнання справи і невміння управляти. Насправді ж випадковостей немає, і все причинно обумовлено. Виховання, на думку Демокріта, повинне дати людині три дари: *добре мислити, добре говорити і добре робити*. «Діти, які виростили в нещасті, подібні до танцюючих між мечами, поставленими вверх лезами. Вони гинуть, якщо при стрибку не потрапляють у те єдине місце, де слід поставити ноги. Так і неосвічені люди, ухиляючись від наслідування вірного прикладу, звичайно гинуть».

Гіппократ: вчення про темпераменти. Школа Гіппократа (460-377 рр. до н.е.), відома нам по так званій «Гіппократовому збірнику», який розглядав життя як процес, що змінюється.

Він вважав, що світ утворюється з чотирьох стихій. Подібно до всіх інших тіл, організм людини також являє собою суміш чотирьох початків (землі, води, повітря, вогню), але пов'язаних в певній пропорції. Гармонійне поєднання стихій обумовлює фізичне здоров'я людини. Проте в результаті зовнішніх впливів (клімат, зміна пори року, умови життя, характер вживаної їжі і т.д.) пропорція стихій може порушуватися і викликати у людини хвороби. Варіації в пропорції стихій у окремих людей, лежать в основі відмінностей між людьми в їх конституційних особливостях, загальної активності і рухливості, душевних здібностях, схильностях і характерові.

Вчення про єдину стихію, що лежить в основі різних речей, Гіппократ заміняв вченням про чотири рідини (кров, слиз, жовч жовта і жовч чорна). Звідси, залежно від того, яка рідина переважає, – версія про чотири темпераменти, названі надалі: *сангвінічним (коли переважає кров), флегматичним (слиз), холеричним (жовта жовч) і меланхолійним (чорна жовч)*.

Для майбутньої наукової психології цей пояснювальний принцип, при всій його наївності, мав дуже важливе значення (недаремно термінологія Гіппократа збереглася донині). По-перше, на передній план висувалася гіпотеза, згідно якої незліченні відмінності між людьми можна згрупувати за кількома загальними ознаками поведінки: тим самим закладалися початки наукової типології, що лежать в основі сучасних вчень про індивідуальні відмінності між людьми. По-друге, джерело і причину відмінностей Гіппократ шукав усередині організму, душевні якості ставилися в залежність від тілесних. Про роль нервової системи в ту епоху ще не знали, тому типологія була, говорячи нинішньою мовою, гуморальною (від лат. «гумор» – рідина).

Алкмеон: мозок – орган душі. Думка про те, що мозок є орган душі, належить старогрецькому лікарю Алкмеону (VI ст. до н.е.), який прийшов до такого висновку в результаті спостережень і хірургічних операцій.

Алкмеон вважав джерелом свідомості мозок, а не серце, як його сучасники. Спираючись на розтини тварин і на спостереження захворювань мозку він відкрив головні нервові шляхи, які він, як і Аристотель, називає «ходами» або «каналами», їх шляхи і закінчення у головному мозку.

Алкмеон відомий у історії психології як засновник принципу нервізму. Він першим пов'язав психіку з роботою головного мозку і нервовою системою загалом. Життєдіяльність організму Алкмеон пов'язував з кровообігом. Він

вважав, що притік крові в жили викликає пробудження, відтік крові від жил – до сну, а повний відтік – до смерті. Загальний же стан організму визначається співвідношенням чотирьох стихій: води, землі, повітря і вогню, які є будівельним матеріалом для тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечує фізичне здоров'я людини і добрий душевний стан. Порушення цієї рівноваги веде до хвороб. Рівновага і гармонія стихій залежить від їжі, кліматичних та географічних умов, від особливостей організму людини.

Анаксагор: «розум» як початок речей. Філософ Анаксагор (V ст. до н.е.), вважав природу такою, що складається з безлічі найдрібніших частинок, він шукав у них початок, завдяки якому з хаосу, з безладного скупчення і руху цих частинок виникає організований космос. Таким початком Анаксагор визнав «якнайтоншу річ», якій дав ім'я «нус» (розум). Він вважав, що від того, наскільки повно представлений розум у різних тілах, залежить їх досконалість. «Людина, – говорив Анаксагор, – є найрозумнішою з тварин унаслідок того, що має руки». Отже, не розум визначає переваги людини, а його тілесна організація визначає вищу психічну якість – розумність.

Софісти: вчителі мудрості. Абсолютно нову сторону пізнання душевних явищ відкрила діяльність філософів-софістів (від грець. «софія» – мудрість). Їх цікавила не природа, з її незалежними від людини законами, а сама людина, яка, як свідчив афоризм першого софіста Протагора, «є мірою всіх речей». Через їхнього противника Платона, вони набули поганої слави – філософських шахраїв, більш зацікавлених у грошах і престижі аніж у правді. Але в історії психологічного пізнання діяльність софістів відкрила новий об'єкт: відносини між людьми, досліджувані з використанням засобів, які покликані довести і вселити будь-яке положення незалежно від його достовірності.

Повернути діям душі міцність і надійність, що кореняться не у вічних законах макрокосмосу, а у внутрішньому ладу самої душі, прагнув один з видатних мислителів стародавнього світу Сократ (469-399 рр. до н.е.).

Сократ: пізнай самого себе. Син скульптора і акушерки, він, отримавши загальне для афінян того часу освіту, став філософом, що обговорював проблеми теорії пізнання, етики, політики, педагогіки з будь-якою людиною, яка погодиться відповідати на його питання в будь-якому місці, – на вулиці, на ринковій площі, у будь-який час. Сократ, на відміну від софістів, не брав грошей за філософствування, і серед його слухачів були люди самого різного майнового положення, освіти, політичних переконань, ідейного й етичного складу. Сенс діяльності Сократа (вона отримала назву «діалектика» – знаходження істини за допомогою бесіди) полягав в тому, щоб за допомогою певним чином підібраних питань допомогти співбесідникові знайти дійсну відповідь (так званий сократовий метод) і тим самим привести його від невизначених уявлень до логічно ясного знання обговорюваних предметів. Обговорювалося велике коло «життєвих понять» про справедливість, несправедливість, добро, красу, мужність тощо.

Сократ не записував своїх міркувань, вважаючи, що тільки жива бесіда приводить до потрібного результату – виховання особистості. Тому важко повністю реконструювати його погляди, про які нам відомо з трьох основних

джерел – комедій Аристофана, спогадів Ксенофонта і творів Платона. Всі ці автори підкреслюють, що саме Сократ вперше розглядав душу як джерело моральності людини, а не як джерело активності тіла (як це було прийнято в теоріях Геракліта і Демокріта). Сократ говорив про те, що душа – психічна якість індивіда, властива йому як розумній істоті, що діє відповідно до моральних ідеалів. Такий підхід до душі не міг виходити з думки про її матеріальність, а тому одночасно з виникненням погляду на зв'язок душі з моральністю виникає і новий погляд на неї, який пізніше був розроблений учнем Сократа Платоном.

Девіз Сократа: *«Пізнай самого себе»*. Під пізнанням самого себе Сократ розумів не звернення «усередину» – до власних переживань і станів свідомості (само поняття про свідомість на той час ще не існувало), а аналіз вчинків і відносин до них, етичних оцінок і норм людської поведінки в різних життєвих ситуаціях. Це вело до нового розуміння суті душі.

Якщо софісти прийняли за початковий пункт відношення людини не до природи, а до інших людей, то для Сократа найважливішим стає відношення людини до самої себе як носія інтелектуальних і моральних якостей. Згодом навіть говорили, що Сократ був піонером психотерапії, намагаючись за допомогою слова оголити те, що приховано за зовнішніми проявами роботи розуму.

Після Сократа, в центрі інтересів якого була переважно розумова діяльність (її продукти і цінності) індивідуального суб'єкта, поняття про душу наповнилося новим наочним змістом. Його складала особливі сутності, яких фізична природа не знає.

У більш розгорнутому вигляді ідеї Сократа були представлені в роботах його видатного учня і послідовника Платона.

Платон: душа і царство ідей. Платон (428-348 рр. до н.е.) народився в знатній афінській сім'ї. Його різнобічні здібності виявилися дуже рано і послужили підставою для багатьох легенд, найпоширеніша з яких приписує йому божественне походження. Платон володів поетичним даром, його філософські праці написані гарною літературною мовою, в них багато художніх описів, метафор. Платон був учнем Сократа. Після трагічної смерті Сократа Платон покидає Афіни, давши клятву ніколи більше не повертатися в це місто.

Його подорожі тривали близько десяти років і закінчилися трагічно – він був проданий в рабство сицилійським тираном Діонісієм, який спочатку попросив Платона допомогти йому в будівництві «ідеальної держави». Друзі Платона, дізнавшись про це, зібрали необхідну для викупу суму, але Платон до цього часу був вже звільнений. Тоді зібрані гроші були вручені Платону, і він купив ділянку землі на північно-західній околиці Афін і заснував там свою школу, яку назвав Академією. На Академії Платона було написано: «Той, хто не знає геометрії, да не ввійде сюди». Прагнучи створити універсальну концепцію, об'єднуючу людину і космос, Платон вважав, що навколишні предмети є результатом з'єднання душі, ідеї, з неживою матерією.

Основне положення Платона полягає у визнанні як істинного буття не матеріального світу, а світу ідей, що представляють собою загальнозначущі ідеальні форми. Кожна з них є чуттєво не сприймана, потворна, безтілесна

сутність, не виразна у категоріях числа простору і часу. Ці загальні поняття або ідеї були відірвані Платоном від їх чуттєвої основи і перетворені в самостійні сутності, незалежні як від матеріальних об'єктів, так і від самої людини.

Все суще складається, за Платоном, з трьох сторін: буття, чуттєвого світу й небуття. Буття становить світ ідей. Небуття – це матеріальний світ, створений богом з чотирьох стихій – води, землі, повітря та вогню. Світ чуттєвих речей являє собою результат проникнення буття в небуття, оскільки всі конкретні речі, з одного боку, причетні до ідеї, бо вони є викривлення подібності або тіні ідей, з іншого – речі причетні до небуття чи матерії, бо вони нею наповнені. Таким чином, чуттєво осягається є об'єднання тілесного зі своїм еталоном, яким є ідеї.

Найвищою ідеєю є ідея блага. Вища ідея блага складає світову душу. Оскільки ж все в світі суперечливе і протилежне, то Платоном вводиться друга світова душа Зла. Ці дві верховні душі і дають начало всього. Крім них, існують, за Платоном, душі зірок, планет, людей, тварин і т.д. Світова душа надає рух і активність космосу. Аналогічну роль виконують душі окремих тіл, живих істот, включаючи і людину. Кожна з названих душ покликана володарювати і управляти тілом. Таким чином, Платон приписував душам активну функцію.

Душа людини не залежить від тіла. Вона існує до народження, і після смерті окремого тілесного організму, вона може переселятися з одного тіла в інше. Тіло людини є для душі лише тимчасовим пристанищем. Основне ж її місце перебування в божественних висотах, де вона знаходить спокій та відпочинок від тілесних пристрастей і долучається до світу ідей. Не всім людським душам судилося досягати божественних висот. Душі тих, хто були рабами тілесних прагнень, хто вдавався обжерливості або іншим тілесним надмірностям, через ряд поколінь вироджуються в душі тварин – віслюків, вовків, яструбів і т.д. До висот божественного світу ідей наближаються тільки душі філософів, оскільки лише їм властиве майже повне звільнення від тілесного рабства.

Кожна людина, вважає Платон, прагне до щастя. Але, прагнучи до щастя, людина повинна спочатку отримати знання про нього. Сама по собі душа не продукує ці знання, бо вони існують, на думку філософа, незалежно від речей і людини. Її основна діяльність полягає лише в залученні до ідей світового розуму актом пригадування свого минулого. При цій діяльності, вказував Платон, марно звертатися до органів почуттів або інших тілесним органам, бо органи чуття не дають нам істинного знання. Тому істини доступні тільки розуму, що володіє здатністю оживляти в пам'яті ті чисті ідеї, з якими душа зустрічалась в світі ідей.

Оскільки людські душі через їх різну тілесну навантаженість по-різному споглядали вищі ідеї, то і на землі, занурюючись у нове тіло, вони створюють цілу ієрархію різних по розуму людей. Душа, що побачила в божественному світі більшу частину верховних ідей, вселяється в насіння, з якого народжується філософ. Після філософа за рівнем розумних здібностей йде душа царя або воєначальника, потім державного діяча і т.д.

Поширюючи принцип протилежності на людську душу, Платон вказував, що при з'єднанні з тілом душа в залежності від тісноти зв'язку з ним набуває

ряд різних станів від чисто духовних до майже тілесних.

У людині Платон виділяв два рівні душі – вищий і нижчий. Вищий рівень представлений розумною частиною душі. Вона безсмертна, безтілесна, являється основою мудрості і несе керуючу функцію по відношенню до нижчої душі і до всього тіла. Тимчасовим притулком розумної душі є головний мозок.

Нижча душа, в свою чергу, представлена двома частинами або рівнями – нижча благородна частина душі і нижча жадаюча душа. Благородна або палка душа включає в себе область афективних станів і прагнень. З нею пов'язані воля, мужність, хоробрість, безстрашність і т.п. Вона цілком діє за велінням розумної частини душі. Палкій душі властивий більш тісний зв'язок з тілом; поміщається вона в області серця. Жадаюча або нижча душа у власному розумінні слова включає сферу потреб, потягів і пристрастей. Ця частина душі вимагає управління з боку розумної і благородної душі. Локалізована жадаюча душа в печінці.

На основі поділу душі на частини, Платоном дається класифікація індивідуальних характерів, характерів різних народів, форм правління, поділ суспільства на стани. Люди розрізнялися Платоном за ознакою переважання у них тієї чи іншої частини душі. Для мудреців та філософів характерно переважання розумної душі. У хоробрих і мужніх людей домінує благородна душа, а у людей, що віддаються тілесним надмірностям провідною є жадаюча частина душі.

Дослідження Платона заклали нові тенденції не тільки у філософії, але і в психології. Він вперше виділив етапи в процесі пізнання, відкривши роль внутрішньої мови і активність мислення. Він також вперше представив душу не як цілісну організацію, але як визначену структуру, що зазнає тиску протилежних тенденцій, що конфліктують, мотивів, які не завжди можливо примирити за допомогою розуму. (Ця ідея Платона про внутрішній конфлікт душі стане особливо актуальною в психоаналізі, тоді як його підхід до проблеми пізнання відіб'ється на позиції раціоналістів).

Аристотель: душа – спосіб організації живого тіла. Аристотель (384-322 рр. до н.е.). Творець першого систематичного вчення про психіку. Подолав ці переконання, відкривши нову епоху в розумінні душі як предмету психологічного знання. Джерелом знання взяв не фізичні тіла і безтілесні ідеї, а організм, де тілесне і, духовне утворюють нероздільну цілісність. *Душа, за Аристотелем, – не самостійна сутність, а форма, спосіб організації живого тіла.* Тим самим було покинчено і з наївним анімістичним дуалізмом та дуалізмом Платона.

На околиці Афін Аристотель створив власну школу, названу *Лікеєм* (пізніше словом «ліцей» почали називати привілейовані навчальні заклади). Це була крита галерея, де Аристотель, зазвичай прогулюючись, вів заняття. «Правильно думають ті, – говорив Аристотель своїм учням, – хто вважає, що душа, не може існувати без тіла і не є тілом».

Він вважав, що душа властива всім живим організмам (у тому числі рослинам). Вона не може існувати без тіла і в той же час не є тілом. Душу від тіла відокремити не можна. Душа має різні здібності як ступені її розвитку:

рослинні, почуттєві і розумові (властивою тільки людині). Провідне місце в структурі здібностей душі людини відводилося Аристотелем розуму та інтелекту. Однак тільки розум, інтелект і знання, отримані з їх допомогою, прямо не визначали реальної поведінки людини. В області формування характеру, крім інтелекту, повинні мати місце досвід, вправи і наuczіння вчинкам, а те, яким за змістом буде це наuczіння, у великій мірі залежить від того середовища, в якій людина живе, від способу життя, який вона веде, від роду діяльності, якою вона займається, від місця, яке вона займає в суспільстві.

Аристотель також вперше заговорив про виховання і необхідність співвідношення педагогічних методів з рівнем психічного розвитку дитини. Він запропонував періодизацію, основою якою є виділена їм структура душі. Дитинство він розділив на три періоди: до 7 років, від 7 до 14 і від 14 до 21 року. Для кожного з цих періодів повинна бути розроблена визначена система виховання. Наприклад, говорячи про дошкільний вік, Аристотель підкреслював, що в цей період найважливіше місце займає формування рослинної душі; тому для маленьких дітей таке значення має режим дня, правильне харчування, гігієна. Школярам необхідно розвивати й інші властивості, зокрема рух (за допомогою гімнастичних вправ), відчуття, пам'ять, прагнення. Моральне виховання повинне ґрунтуватися на тренуванні в моральних учинках.

Отже, Аристотель перетворив ключові пояснювальні принципи психології: системність (організація), розвиток, детермінізм. Душа для Аристотеля – не особлива суть, а спосіб організації живого тіла, що представляють собою систему, душа проходить різні етапи в розвитку і здатна не тільки запам'ятовувати те, що діє на тіло в даний момент, але і погоджуватися з майбутньою метою.

Психологічні переконання в епоху еллінізму – характеризується синтезом елементів культур Греції і країн Сходу. Віра в могутність розуму, у великі інтелектуальні досягнення колишньої епохи ставиться під сумнів. Виникає філософія *скептицизму*, що рекомендує взагалі утримуватися від думок, що стосуються навколишнього світу, через їхню недоведеність, відносність, залежність від звичаїв тощо (Піррон, кінець IV ст. до н.е.). Така інтелектуальна установка виходила з етичної мотивації. Передбачалося, що відмова від пошуків істини дозволить знайти душевний спокій, досягти стану атараксії (від грець. – відсутність хвилювань).

Філософські школи, що домінували в період еллінізму, – *стоїки та епікурейці*. Пов'язані зі школами класичної Греції, вони переосмислили їх ідейну спадщину відповідно до духу нової епохи.

Стоїки. Школа стоїків виникла в IV ст. до н.е. («стоїцизм» – від грец. крита колонида, портик храму). Вона отримала свою назву за іменем того місця в Афінах, де її засновник Зенон (не плутати з софістом Зеноном) проповідував своє вчення. Уявляючи космос як єдине ціле, що складається з нескінченних модифікацій вогненного повітря (пневми), стоїки вважали людську душу однією із таких модифікацій.

Під пневмою (початкове значення слова – вдихувати повітря) перші натурфілософи розуміли єдиний природний, матеріальний початок, що пронизує

як зовнішній фізичний космос, так і живий організм, і псюхе (тобто область відчуттів, почуттів, думок), що в ньому перебуває.

Відповідно до цього вчення світова пневма ідентична світовій душі, «божественному вогню», що є Логосом, як вважали пізніші стоїки, – долею. Щастя людини вбачалося в тому, щоб жити відповідно до логосу.

Стоїки оголосили афектам війну, вбачаючи в них «псування розуму», оскільки виникають вони в результаті «неправильної» діяльності розуму. Задоволення і страждання – помилкові судження про сьогоднішнє; бажання і страх – такі ж помилкові судження про майбутнє. Від афектів варто лікувати як від хвороб. Тільки розум, вільний від будь-яких емоційних потрясінь (як позитивних, так і негативних), здатний правильно керувати поведінкою. Саме це дозволяє людині виконувати своє призначення, свій обов'язок і зберігати внутрішню волю.

Усе частіше до філософів зверталися для обговорення і вирішення особистих, моральних проблем. Із шукачів істин вони перетворювалися в цілителів душ, якими пізніше стали священники та духовенство.

Епікурейці. На іншій космологічній основі, але з тією ж орієнтацією на пошуки щастя і мистецтва жити, ґрунтувалася *школа Епікура* (кінець IV ст. до н.е.). Епікур – старогрецький філософ, засновник епікурейської школи.

Епікур вважав, що первинною реальністю є матеріальний світ, незалежно від людини. Вихідними елементами всього суцього є атоми. Атоми перебувають у вічному русі, необхідною умовою якого є порожнеча.

Душа – це те, що надає рух. Представляючи собою найтоншу речовину, душа поширюється по всьому тілу, з яким вона тісно пов'язується. Без тіла душа розсіюється, тіло ж без душі – руйнується. Душевні атоми – повітряно-вогненної природи. Співвідношення в душі вогняних і повітряних атомів визначає рівень психічної активності. Чим душа ближче до вогню і чим її стан сухіший, тим вище її активність. Переважання в душі повітряних атомів знижує душевну діяльність.

Першою формою психічного є, по Епікуру, не рослинні функції, як це було у Аристотеля, а відчуття і сприймання. У них відбиваються зовнішні предмети і їх властивості. Механізм відчуття і сприймання описувався Епікуром з позицій теорії витікань.

Відчуття і сприймання є вихідним матеріалом, з якого утворюються уявлення. Без відчуттів і сприймань уявлення та пам'ять не виникають. Мислення полягає в тому, щоб порівнювати між собою одиничні й узагальнені образи, які зберігаються в пам'яті і зіставляються знову з враженнями, які поступають. Критерієм істинного знання являється збіг думки з реальністю, яка з достовірністю дана в первинних сприйманнях.

Почуття задоволення і позитивні емоції, на думку Епікура, пов'язані із задоволенням потреб і рівномірним рухом круглих, гладких атомів. Негативні афекти і почуття невдоволення або страждання виникають в тому випадку, якщо потреби організму не задовольняються, а рух атомів нерівномірний, причому самі атоми шорсткуваті і мають крючкоподібну форму.

Спонування, почуття, афекти, переживання розглядалися Епікуром як провідні рушійні сили людини. Тому для філософа представлялося дуже

важливим питання про взаємне співвідношення у людини станів задоволення і страждань. Задоволення є придбання спокійного настрою, усунення страждань і тривоги. Для відновлення спокою душі велике значення має задоволення основних природних потреб. Крім цього людина повинна мати чітке уявлення про своє минуле, сьогодення і майбутнє, яке допомагає їй доцільно співвіднести страждання і задоволення в різні періоди життя.

Підсумки розвитку античної психологічної думки

Таким чином, антична психологічна думка відкрила багато значних проблем, які і сьогодні спрямовують розвиток психологічних ідей. У їхніх поясненнях генези і структури душі виявляються три основних напрямки пошуку «таємниці душі».

Першим напрямком стало пояснення психіки, яке виходить із законів руху і розвитку матеріального світу. Тут головною була ідея про визначальну залежність душевних проявів від загального ладу речей, їхньої фізичної природи. Тільки після того, як були осмислені похідні життя душі від фізичного світу, їхнє внутрішнє споріднення, а тим самим – і необхідність вивчати психіку, виходячи з того, що дає досвід і міркування про взаємозв'язок матеріальних явищ, психологічна думка змогла сягнути нових рубежів, що відкрили своєрідність її об'єктів.

Другий напрям античної психології, створений Аристотелем, орієнтувався переважно на живу природу; початковою точкою для нього була відмінність властивостей органічних тіл від неорганічних. Оскільки психіка є формою життя, висунення на передній план цієї проблеми було великим кроком вперед. Воно дозволило побачити душу, що не перебуває в тілі, має просторові параметри і здатна (на думку як матеріалістів, так і ідеалістів) залишати організм, з яким вона зовні пов'язана.

Третій напрям ставив душевну діяльність індивіда в залежність від форм, які створюються не фізичною чи органічною природою, а людською культурою, а саме – від понять, ідей, етичних цінностей. Ці форми, що дійсно грають велику роль в структурі й динаміці психічних процесів, минулого, проте, починаючи з піфагорійців і Платона, відчужених від матеріального світу, від реальної історії культури і суспільства і представлені у вигляді особливих духовних сутностей, протилежних тим, що почуттєво сприймаються тілом.

Цей напрям додав особливу гостроту проблемі, яку варто позначити як психогностичну (від грецького «гнозис» – знання). Під нею треба розуміти широке коло питань, з якими стикаються дослідження психологічних чинників, що споконвічно пов'язують суб'єкт із зовнішньою, по відношенню до нього реальністю, – природною і культурною. Ця реальність перетворюється відповідно до пристрою психічного апарату суб'єкта в сприйману ним у формі почуттєвих чи розумових образів – будь то образи навколишнього середовища, або самої особистості.

Всі ці проблеми, які так чи інакше вирішувалися стародавніми греками, утворюють і донині ядро пояснювальних схем, крізь призму яких бачить свою емпірію сучасний психолог.

ТЕМА 3 РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В СЕРЕДНІ ВІКИ (V – XIV ст.)

Проблеми психології в Середні віки. Особливості поглядів на душу мислителів середньовіччя. Арабомовна наука. Еволюція психологічного знання феодальної Європи.

Проблеми психології в Середні віки

Епоха Середньовіччя не має в історії досить чіткої періодизації. Початком цієї епохи вважають падіння Римської імперії, тобто V сторіччя. У той же час вчені відзначають, що елементи середньовічної ідеології, так само як і середньовічної науки, з'явилися значно раніше, вже у III ст. Закінчення епохи пов'язують, як правило, з XV ст., з часом відродження мистецтва, світської науки, відкриттям Америки. У той же час перші ознаки нової ідеології з'явилися вже наприкінці XIV ст., а говорити про остаточний відхід середньовічного світогляду можна лише на кінець XVI – початок XVII ст., після Реформації.

Багатоплановими і тому неоднозначними, з погляду сучасної науки, залишаються і самі поняття «середньовічної» і «ранньомодерної» культур. Тут йдеться навіть не про хронологічні межі, а про типологічну класифікацію. Саме у цьому плані за зовнішньою чіткістю у визначенні категорій приховується глибинна розбіжність у трактуванні. Для одних дослідників перший з двох названих періодів надалі залишається переважно «темною епохою» (і навіть «епохою темряви»), що об'єднує століття культурної кризи, регресу і безплідних пошуків, для інших – несподіваним проявом аскетизму і містицизму, що змінив собою «героїзм» античності і закінчився «гуманізмом» нового часу, ще для інших – навпаки, «золотою порою» релігійного мислення. Нарешті, існує бачення «середньовіччя» як особливого типу осмислення і сприймання світу, відмінного, але не відірваного від менталітету попередніх і наступних епох.

Однією з найважливіших характеристик середньовічної науки, зокрема, психології, був її тісний зв'язок з релігією. Точніше кажучи, небогословської, позацерковної науки у той час в Європі не існувало. Її важливою особливістю у цей період стала поява сакральності, від якої психологія звільнялася під час переходу від міфології до наукового знання у VII – VI ст. до н.е. Залежність від релігії знову поставила питання про зв'язок і взаємовплив знання і віри, яке і стало найважливішим для вчених протягом усього цього періоду.

В епоху Середньовіччя складалося поняття про особистість, що розкривалася виходячи з умов буття середньовічної людини, положення індивіда у феодальному суспільстві. Із цього виходили специфічні риси особистості, а особистість взагалі не була носієм індивідуальних якостей (індивідуальне було невиразним). Людина ставала особистістю в тій мірі, в якій грала приписану їй роль. Відображала типове для людини як для члена певної общини. Так рицарськими рисами були – мужність, вірність, сила; для ремісника – добросовісність і порядність.

Арабомовна наука

Після об'єднання в VII столітті арабських племен виникла держава, що мала своїм ідеологічним оплотом нову релігію, – іслам. Під егідою цієї релігії почався завойовницький рух арабів, що завершився утворенням Халіфату, на території якого жили народи із стародавніми культурними традиціями.

Державною мовою Халіфату стала *арабська*, хоча культура цієї величезної держави сприйняла досягнення багатьох народів, що населяли його, а також еллінів і народів Індії. У культурні центри Халіфату прибували каравани верблюдів, нав'ючених книгами мало не на всіх відомих тоді мовах.

У той час, коли в Західній Європі, що розпалася на замкнуті феодальні осередки, були назавжди забуті досягнення європейської і олександрійської науки, на арабському Сході вирувало інтелектуальне життя. Твори Платона і Аристотеля, інших античних мислителів перекладалися арабською мовою, переписувалися і розповсюджувалися по всій величезній арабській державі – від Середньої Азії до Піренейського півострова й Африки.

Саме це стимулювало розвиток наук, перш за все фізико-математичних та медичних. Астрономи, математики, хіміки, географи, ботаніки, лікарі створювали могутній культурно-науковий прошарок, з якого вийшли видатні вчені. Вони збагатили досягнення своїх давніх попередників і створили передумови для подальшого підйому філософської і наукової думки і на Заході, у тому числі і психологічної.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198 рр.) стоїть у витоків розумового руху, що руйнував європейську схоластику і призвів до створення нової картини світу та людини. Вчений висунув ідеї про те, що природа вічна, що її закони не міняються вимушено, що існування душі обумовлене діяльністю тіла, а її безсмертя в якості індивідуальної сутності не можливе та ряд інших ідей, що були несумісними з догматами ісламу. Аверроес відстоював права розуму і пізнання. Абстрактний світовий розум (Нус) розумів як єдину без особистісну субстанцію, загальну для всіх людей і діючу на окремі душі зовні.

Аль-Кінді (800-860/879). Родоначальник перипатетичних (вчення послідовників Аристотеля, що коливається між матеріалізмом та ідеалізмом) традицій мусульманського Сходу, «філософ арабів», продовжив аристотелівське учення. У проблемі відношення природи і душі Аль-Кінді дотримувався детерміністських поглядів, стверджуючи, що Бог – лише віддалена причина. Душа, на його погляд, «ділиться на дві частини, а саме: на розум і відчуття. Аль-Кінді належить пріоритет в створенні «концепції чотирьох видів інтелекту», відповідно до якої розум виступає в чотирьох формах: «актуальний» (як сукупність універсалій); «потенційний» (як здатність сприйняття універсалій); «придбаний» (як знаходження універсалій в душі); «той, що проявляється» (реалізація на зовні).

Ар-Разі (Разес) (864-925). Іранський учений-енциклопедист, раціоналіст і вільнодумець. Керував клінікою в Рее, потім в Багдаді. В основі його світоглядної концепції лежить вчення про п'ять вічних початків: «творець», «душа», «матерія», «простір», «час». Матерія з її атрибутами, на його погляд, рівноцінна з богом початку.

У своїй «Книзі всеосяжній» учений радить не слідувати сліпо Гіппократу і Галену, а будувати лікарську науку на результатах спостережень і дослідів. Особливу роль в своїй науковій діяльності Ар-Разі відводив вирішенню психофізіологічної проблеми. В зв'язку з цим він експериментально обґрунтовував тісний зв'язок душі і тіла.

Аль-Фарабі (870-950). Наукова спадщина «другого вчителя» (після Аристотеля) велика та різноманітна. З написаних ним більше сотні робіт виділяють праці з класифікації наук: філософії, логіці, політиці. Ряд трактатів присвячені проблемам психології «Про душу», «Про силу душі», «Розум і поняття», «Про розум», «Істинність питань».

Всі явища світу вчений пояснює, виходячи з визнання природних закономірностей. Тому, вирішуючи психофізичну проблему, він пише, що «субстанція душі існує відчужено від матерії», але «той хто дарує форму створює її тоді, коли з'являється щось – тіло». Стан душі може бути різним.

Аль-Фарабі дотримувався концепції діяльного людського розуму, згідно якої люди володіють здоровим глуздом і використовують свій розум для вирішення моральних проблем.

Ібн-Сіна Авіцена (980-1037). Вищим авторитетом арабської філософії та психології X – XII ст. був знаменитий вчений із Бухари Ібн Сіна (латинізоване ім'я – Авіцена). Головними працями Авіцени, у яких викладені його філософсько-психологічні погляди, є енциклопедичні за своїм змістом твори «Канон лікарської науки», «Книга зцілення», «Книга знання», а також підсумкова «Книга вказівок і настанов». На основі «Канону» в європейських університетах до XVII ст. викладали медицину. У Східній Європі, на Русі, в цьому ж столітті згадують ім'я Авіцени та його медичні поради, які викликають практичний інтерес. У «Каноні», крім особистого досвіду Ібн Сіни, висвітлено погляди грецьких, римських, індійських та середньоазіатських лікарів. Історики медицини вважають цей твір найвпливовішим у світовій практиці. В Європі Ібн Сіну називали «князем філософів і лікарів».

Ібн-Сіна сформував вчення про психофізіологічні функції, що відокремлювалися від філософської теорії душі. У нього було дві психології – природньонаукова та метафізична. Він розмежовував їх, говорячи про дві точки зору, що не співпадали одна з одною, на душу: медичну (природньонаукову) та філософську. Він вважав, що для лікаря точка зору «пошукача істини» (філософа) необов'язкова. Відповідно до психологічних проблем Ібн-Сіна розробив своєрідну концепцію «подвійної істини» у розумінні відокремлення філософського знання від природньонаукового всередині самої світської науки.

Виходячи із двох психологій, Ібн-Сіна розробив і два вчення про душу. Вчення, що виражало точку зору лікаря, було викладене у «Каноні». Виразалася ідея про залежність психіки в цілому від мозку. Афективна сторона душевного життя також безпосередньо пов'язувалася з тілесними змінами. В цьому Ібн-Сіна слідував традиціям, що вже склалися у психофізіології. Але істотно новаторським є його дослідний підхід до афектів. Йому вдалося визначити душевну причину тілесного виснаження одного юнака. Говорячи йому ряд слів, він зафіксував по зміні його пульсу, які з них провокують афект, що викликав

хворобу. Можливо, це був перший в історії психології випадок психодіагностики, який будувався на принципі, що перевершив асоціативний експеримент та «детектор брехні».

З іменем Ібн-Сіна пов'язаний ще один дослід, що має безпосереднє відношення до психології емоцій. Двом баранам давали їжу, однакову за кількістю та якістю, але якщо один із них знаходився в звичайних умовах, то недалеко від іншого був прив'язаний вовк. Не дивлячись на нормальне харчування, другий почав худнути та загинув. Схема цього експерименту говорить про роль зміщення протилежних емоційних установок у виникненні глибоких соматичних порушень, це були початки експериментальної психофізіології афективних станів.

Він також був засновником вікової психофізіології, детально вивчав поряд з фізичним розвитком організму зміни його психологічних особливостей. Вирішальне значення надавав вихованню. Саме засобами виховання здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють протікання фізіологічних процесів, виникають не спонтанно, а в результаті впливу на дитину оточуючих людей. Викликаючи у неї ті чи інші почуття, дорослі формують її натуру.

Працюючи з хворими, Авіцена намагався лікувати не тільки їх фізично, а й духовно. Велику увагу він приділяв питанням про душу. *«Якщо душа людини хвора – то вона потребує зцілення словом, підтримкою та турботою».*

Еволюція психологічного знання феодальної Європи

Панівний у середньовічній Європі філософський і педагогічний метод – схоластика (від грець. «схоластикос» – шкільний, учений). Схоластика – це тип релігійної філософії, для якого характерне принципове панування теології над усіма іншими формами пізнання, знання. З іншого боку, схоластика є методом, який, в основному, полягав у перегляді та порівнянні висловів попередніх мислителів та Біблії, і виведенні нового синтезу. Схоластику поділяють на ранню, зрілу та пізню.

Рання схоластика (XI–XII ст.) склалася в умовах становлення феодального ладу в Європі та папської влади Риму. В цей період схоластика часто має опозиційний характер, і не тільки завдяки вченням окремих еретиків, а й у принципах окремих визнаних напрямів можна знайти ідеї, що суперечать вченню поборників чистої віри.

Аврелій Августин (354-430). Він ще відомий як Августин Блаженний. Був учителем риторики. Хоч матір виховала його у християнстві, він ставився до нього неприхильно. В 386 році читання неоплатонівських творів схилило його повернутися до догматичної філософії. Основні праці: «Сповідь», «Про град Божий», «Монологи», «Проти академіків». Августин став ініціатором учення *волюнтаризму*. Він писав, що всі зміни, що відбуваються з тілом, стають психічними завдяки вольовій активності суб'єкта. Августин виступає проти механістичного (а точніше – атомістичного) трактування душі, за її цілісне розуміння. Все знання, на його погляд, закладене в душі, яка живе і рухається в

Богові. Вони не отримуються, а вивільняються з душі знову-таки завдяки спрямованості волі. «Найдостовірніше знання, це ті що я існую і мислю».

«Люди, – наголошує Августин в одній з найвідоміших своїх праць «Сповідь», – дивуються висоті гір, і величезним хвилям морським, і найвеличезнішим водоспадам, і безмежності океану, і зоряним шляхам, але не звертають увагу на самих себе, на свої душі». *Вся філософія Августина була зосереджена на Богові*, єдиному досконалому й абсолютному бутті – «супроти Нього тогочасний світ втратив значення, а якщо він і має значення, то тільки як твір і відблиск Бога. Без Бога ми негодні ані діяти, ані пізнавати, ані існувати. Потрібне просвітлення, щоб пізнати істину, потрібна благодать, щоб чинити добро і спастися. І в усій природі ніщо не може діяти без участі надприродних сил». Такий був погляд Августина на світ: найгостріша протилежність усякому натуралізму.

В період *зрілої схоластики (XII–XIII ст.)*, яка розвивалася в середньовічних університетах, її центром визнається Паризький університет, де культивувався платонізм, який поступово витіснявся аристотелізмом. В цей період домінують вчення Фоми Аквінського.

Фома (Томас) Аквінський: богословське тлумачення вчення Аристотеля про душу. Фома Аквінський (1225-1274) – середньовічний теолог і філософ. Основні твори: «Філософська сума (про істинність католицької віри проти язичників)» (1261-1264), «Сума теології» (1265-1273).

Теологічне вчення, висунуте Фомаю Аквінським і згодом назване його ім'ям – томізму, – отримало в релігійних колах широке визнання і поширення. Воно оцінювалося церквою як щире, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до лику святих.

Питання про те, як співвіднести біологічне трактування природи душі Аристотелем, з уявленнями про неї як безсмертної і богоподібної сутності мало принципове значення для католицької церкви. Для того щоб усунути протиріччя між природничо-науковими поглядами Аристотеля і релігійною доктриною, Фома Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Відповідно до цієї теорії вважається, що є два роди істин, два протилежні світи – матеріальний і надприродний.

Перші істини, відносяться до області природних явищ(матеріальні), досягаються на основі досвіду і розуму. Істини другого роду, що мають відношення до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті тільки за допомогою віри і одкровення.

Початком усього, на думку Фоми Аквінського, служить Бог, який є найпершою, субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною на самостійну сутність, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного та органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил – рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил

відрізняється один від одного ступенем близькості чи віддаленості до Бога або до тіла.

Торкаючись рівня відчуттів і сприймань, Фома Аквінський виділив вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід відчуваючої здібності з потенційного стану в актуальний. У результаті актуалізації відчуваючих сил душа приймає вид предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприймання відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і розбіжностях, тобто вони пов'язані з одиничними випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація спільних для ряду конкретних ознак, що сприймаються. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де здійснювався перехід від збірного образу (уявлення) до понятійного мислення. Відчуття і сприймання, уявлення та образне мислення – є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту – акту пізнання.

Другою формою діяльності душі є акт, який повідомляє про вироблені дії і викликані цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання, самоосягнення або спілкування душі самої з собою, з метою осягнення своєї надприродної, унікальної сутності.

Пізня схоластика (XIII – XIV ст.) розвивалася під впливом загострення ідейних суперечностей епохи розвиненого феодалізму.

Дунс Скот. Головним для Д. Скота (1265-1308 рр.) було питання про відношення богослов'я до філософії. Власний предмет богослов'я – Бог, предмет філософії (метафізики) – буття. Пізнання Бога за допомогою філософії обмежене. Людський розум осягає в бутті лише те, що він може взяти від наших органів чуття, тому у людини не може бути ніякого знання про нематеріальні субстанції, такі як Бог або ангели. Через те, що Бог, на думку Д. Скота, є буттям нескінченним, то довести буття Бога означає довести, що існує нескінченне буття. Це можливо довести, лише йдучи від наслідків до їх останньої та найвищої причини – Бога. Проте люди не здатні осягнути дії Бога через те, що Богові притаманна абсолютна свобода вибору. Він міг би, наприклад, створити зовсім інший світ, аніж наш, або взагалі не створювати його. Душа, за Д. Скотом, – форма людського тіла. Вона створюється Богом під час народження людини і за її життя невід'ємна від тіла. Вона і єдина, і безсмертна. У вченні про пізнання Д. Скот наголошував активність душі. Знання складається і з того, що йде від нас, і з того, що йде від предмета, який пізнається. Хоч би якою значною була активність душі, все ж у пізнанні ми залежимо і від предмета. Що стосується діяльності людини, то над усіма її видами панує не розум, а воля, яка є вищою за розум. Тим більше вільна воля Бога. Таким чином, елементи критики схоластики, присутні у вченні Д. Скота, розвиваються не в інтересах науки та філософи, а в інтересах теології. Д. Скот стверджує, що філософія безсила у справі спасіння людини, тому що вона ігнорує все особисте, прямує тільки від загального. Вона виводить усе не з волі Бога, а з необхідності.

Шукачем нових шляхів в науці та психології, передвісником епохи Відродження був **Роджер Бекон** (1214-1292), англійський філософ і дослідник природи.

Головною умовою побудови нової наукової системи Р. Бекон рахував подолання схоластичних забобонів. Метою всіх наук Р. Бекон вважав збільшення влади людини над природою. Його метод, направлений проти схоластики, полягає в формулі: «досвід – експеримент – математика» як інструменти якісно-кількісного аналізу досліджуваних чинників.

Отже, в ранньому Середньовіччі під шаром суто розумових побудов, далеких від реальних особливостей психічної діяльності, пробивалося джерело нових ідей, пов'язаних з досвідним пізнанням душі та її проявів. У протигагу прийнятим схоластиккою прийомам, виведення окремих психічних явищ із сутності душі та її сил, для дії яких немає інших основ, крім волі божої, складалася методологія, заснована на досвідному, детерміністському підході. Свого розквіту цей підхід досяг у наступну епоху – епоху Відродження.

ТЕМА 4

ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ (XV – XVI ст.)

Духовне життя епохи Відродження. Вільний принцип вибору в самовизначенні людини. Титанізм у психології епохи Відродження. Універсалізм в психології пізнання людини.

Епоха Ренесансу – Відродження (термін ввів в XVI столітті Джорджо Вазарі) – період в культурному та ідейному розвитку країн Західної й Центральної Європи, перехідний від середньовічної культури до культури Нового часу. Виникнення машинного виробництва, вдосконалення знарядь і розподіл мануфактурної праці, поширення книгодрукування, географічні відкриття – все це змінило уявлення людини про світ й про самого себе. У гуманістичному світогляді людей затверджується життєрадісне вільнодумство. У науці панує інтерес до долі та можливостей людини. А в етичних концепціях обґрунтовується її право на щастя.

Нове світовідчуття відбилосся у прагненні по-новому поглянути на душу – центральну ланку будь-якої наукової системи про людину. В університетах того часу студенти просили викладачів: «Скажіть про душу», – що було свого роду лакмусовим папером, характеристикою світоглядних, наукових а педагогічних потенційних можливостей вчителя.

Микола Кузанський (1401-1464). М. Кузанський був одним з перших творців нового сучасного способу мислення, що почав формуватися на межі Середньовіччя та Ренесансу. Його космологічні погляди не переходили за межі релігійних поглядів. Як церковний діяч, він повністю підкорявся системі середньовічного теологічного контрактату.

Філософське вирішення М. Кузанським проблеми відношення Бога і світу має геоцентричне спрямування. Він використовує аристотелівський принцип пізнання дійсності чуттями, розумом та інтелектом, вважаючи, що пізнавальні можливості людини обмежені прихованою сутністю, яка має необмежену глибину. Необмежене знання можливе лише у формі символу, загальної абстракції, яка виявляє властивості дійсності у формі людських уявлень, а тому може відображати те, чого у світі немає, тобто фантазії. Основу такої символіки М. Кузанський вбачає в математиці. Аналізуючи математичні засоби відображення дійсності, він робить ряд епохальних висновків. Так, розглядаючи поняття нескінченного, докази існування нескінченності, М. Кузанський стверджує, що дане поняття є продуктом переміщення натурального ряду чисел у простір нашої уявою. У самому ж просторі ніякого натурального ряду нескінченних чисел не існує, ми творимо насилля над природою, підкоряючи її нашій уяві. Розум підкорений законам протилежностей, про що вчили ще давньогрецькі філософи, для думки важливо «так» чи «ні», коло чи багатокутник. Однак у самому розумі протилежності можуть і зливатися, коли ми їх розглянемо у нескінченних визначеннях. Нескінченний багатокутник перетворюється у коло. Якщо Бог визнається нескінченним у своїх можливостях та їх визначеннях, то у ньому зливаються всі протилежності, жодні спроби розуму не здатні тоді

виявити його сутність. У нескінченному втрачає сенс різниця між найменшим та найбільшим. Ми не можемо знайти межі світу, бо обмеження уявляється нами через натуральний ряд чисел, що є насиллям над дійсністю нашого розуміння. Тоді ми повинні визнати божественність світу, для якого наші поняття є зовнішніми. Божественний світ здатний поєднати у собі абсолютно протилежні тенденції. Здатність людини завдяки мисленню – це зрозуміти, свідчить про божественність самої людини. Хоча абсолютно злиття людини з божеством відбулося лише у Христі. Людина – це також Бог, однак не в абсолютному, а в обмеженому розумінні. Людина – не просто частина цілого, а сама є чимось цілим, індивідуальним, невичерпним.

Визначаючи предмет пізнання, М. Кузанський розвиває пантеїстичну традицію у філософії, згідно з якою Бог існує невідривно від чуттєво даного світу. Питання цього світу, тобто Бога, є справою розуму, а не вірування, яке бажає охопити Бога лише в уявній формі. Хоча розум сам часто діє за допомогою уяви, але мисляча людина завдяки філософії спроможна знайти свої помилки, відокремити уявне від істинного.

Одним з титанів Відродження був **Леонардо да Вінчі** (1452-1519). Він представляв нову науку, яка існувала не в університетах, а в майстернях художників і будівельників, інженерів і винахідників. Їх досвід радикально змінював культуру і лад мислення.

У своїй виробничій практиці вони були перетворювачами світу. Вища цінність надавалася не божественне розуму, а «божественної науці живопису». Під живописом розумілося не тільки мистецтво зображення світу в художніх образах.

Однак Леонардо відомий не тільки як геніальний живописець, але і як блискучий анатом. У анатомічних дослідженнях він бачив шлях проникнення в таємниці людських пристрастей, почуттів і поведінки. Велике місце в анатомічних дослідах Леонардо займали питання біомеханіки, тобто будови і роботи рухових систем організму. Руху всіх тіл, в тому числі і живих, вважав він, здійснюються за законами механіки, отже, принципово не повинно бути перешкод для відтворення роботи живого тіла в механічній конструкції. Таким чином, він виступив провісником сучасної біоніки.

Він відкрив, що м'язові реакції визначаються нервовою системою і що різні її відділи відповідають за різні функції. Леонардо досить близько підійшов до відкриття рефлекторного принципу.

П'єтро Помпонаці (1462-1525). Італійський учений. До головних трактатів Помпонаці відносяться: «Про безсмертя душі», «Про причини явищ природи», «Про долю, свободу волі, накреслення та божественне провидіння». У трактаті «Про безсмертя душі», виходячи з теорії подвійної істини відкидав можливість раціонального пояснення безсмертя душі. У творі «Про причини природних явищ, або про чаклунство» учений пропонував пояснити всі явища невірою в таємниці природи, а природними причинами.

Хуан Луїс Вівес (1492-1540). Відомий іспанський гуманіст, педагог. **Л. Вівес (1492-1540)** в книзі «Про душу і життя» доводив, що людська природа пізнається не з книжок, а шляхом спостереження і досвіду. Основним способом,

за допомогою якого відкриваються людині окремі прояви його душі, є внутрішній досвід, або самоспостереження. Він вивів деякі основні характеристики спонукань і емоційних станів:

- 1) різні ступені інтенсивності: легка, середня і сильна;
- 2) тривалість емоційних станів;
- 3) якісний зміст емоційних реакцій (поділ їх на приємні і неприємні, позитивні і негативні).

Погляди Вівеса підготували ґрунт для зародження в Європі емпіричної інтроспективної асоціативної психології.

Послідовник Вівеса, **лікар Хуан Уарте** (1530-1592), також відкидаючи умогляд і схоластику, вимагав застосовувати в пізнанні індуктивний метод, викладений ним у книзі «Дослідження здібностей до наук». Це була перша в історії психології робота, у якій ставилося завдання вивчити індивідуальні відмінності між людьми з метою визначення їх придатності до різних професій.

Джордано Бруно (1550-1600). У своєму вченні розвиває матеріалістичні погляди М. Кузанського і Н.Коперніка. Серед його творів найбільш значимі для психологічного знання є трактати: «Про безкінечність», «Про поєднання образів і уяви», «Про монаду, число і фігуру». У них Д. Бруно міркує про Всесвіт як про величезну тварину. Бог в його системі остаточно «переселяється» в природу, що творить, і яка сама по собі є «бог в речах». Учений переконаний в загальній одухотвореній природі: «Світ одухотворений разом з його представниками».

Підкреслюючи діяльний характер духовного початку, Дж. Бруно ніде не говорить про його безтілесне, окреме від тіла існування. Людина, на його думку, є мікрокосмосом, віддзеркаленням світу. Люди володіють багатьма засобами пізнання реальності.

Томмазо Кампанелла (1568-1639). Теорія Т. Кампанелли спрямована проти уявлень про «форми», здібності та потенційні існування. Всяке пізнання, стверджує учений, має своїм джерелом досвід і відчуття. Мислитель у своїх працях описує систему психологічних понять, що включає пам'ять, розуміння, умовисновок, бажання, потяг та ін. Всі визначення виводяться з відчуттів, проте чуттєве пізнання потребує доповнення розумом. Розум, заснований на понятті і уяві, об'єднує чуттєві сприйняття та досвід. Загальні поняття властиві нашому мисленню і є достовірними принципами наук.

Разом із пізнанням ученого стверджується існування віри. Протиріч між вірою і пізнанням немає: світ є друга Біблія, живий кодекс природи, віддзеркалення Бога. Слідуючи Августину, Т. Кампанелла встановлює як відправну точку зору: «Достовірно відомо лише те, що я існую. Будь-яке пізнання зводиться до пізнання самого себе».

Таким чином, майже нікому з мислителів епохи Відродження не вдалося повністю подолати традиції середньовічної схоластики і богослов'я.

Але у більшості вчених з'явилася потреба звернутися до самої природи, до реального світу, до досвідченого вивчення. Ця вимога поширювалася і на область психічного. Виступаючи проти схоластики і теології, мислителі епохи гуманізму намагалися з'ясувати реальні тілесні підстави різних проявів душі.

ТЕМА 5 ПСИХОЛОГІЯ НОВОГО ЧАСУ (XVII ст.)

Основні тенденції розвитку філософії і психології в XVII ст. Відкриття Ф. Бекона, Т. Гоббса, Д. Локка, Р. Декарта, Г.-В. Лейбніца, Б. Спінози. Значення психології Нового часу.

Філософські напрями в психології Нового часу

Бурхливий розквіт природничих наук у XVI ст. створив передумови для послідовного наукового вивчення природи людської душі, природи психіки, на підставі спостережень і дослідів. Три відкриття – пороху, компаса і книгодрукування – змінили обличчя і стан світу в науці, військовій справі, мореплаванні. Ніщо не мало більшої могутності і не впливало більше на життя, ніж ці механічні речі. Знання про світ речей стали найважливішою передумовою панування над ними. Наука підкорялась духу винахідництва, замість старої дедуктивної логіки народжувалась нова, логіка наукового мислення.

Особливо важливою для філософії *Нового часу* була проблема методологічного обґрунтування науки. Вчені обстоюють незалежний характер наукового пізнання, необхідність пояснення явищ природи, виходячи з неї самої. Важливим досягненням на цьому шляху стає розуміння об'єктивності природних процесів, вироблення самого поняття об'єктивного закону природи, пізнання якого оголошується метою природничої науки. Великого значення набуває проблема вірогідності знання і методів її досягнення.

Методологія і методи пізнання	
Емпіризм	Раціоналізм
<ul style="list-style-type: none"> ➤ джерело всіх знань – чуттєвий досвід; ➤ загальні поняття мають дослідне походження (Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк); ➤ провідний науковий метод – індукція (від часткового до загального) 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ джерело знань – розум; ➤ загальні поняття виводяться з самого розуму і природжених інтелектуальних здібностей (Рене Декарт, Гофрід-Вільгельм Лейбніц, Бенедикт Спіноза); ➤ провідний науковий метод – дедукція (від загального до часткового).

Психофізична проблема		
Природа пізнавальних здібностей людини, їх відношення з одного боку до зовнішнього фізичного світу, з іншої – до організму людини.		
Матеріалізм	Ідеалізм	Дуалізм
Б.Спіноза, Ф. Бекон, Т. Гоббс	Г. Лейбніц	Р. Декарт

Були сформульовані основні теоретико-методологічні принципи майбутньої експериментальної психології. Недолік: непослідовність, половинчатість, коливання філософсько-психологічних систем (перехід від феодалізму до капіталізму).

Френсіс Бекон: провісник природничої психології. Родоначальником науки нового часу небезпідставно вважають англійського філософа Френсіса Бекона (1561 – 1626).

У своїх творах мислитель дає нищівну критику всієї схоластичної філософії й науки, засуджує її за неплідність і відставання від розвитку техніки та запитів життя. Чи не єдиною й найвищою метою науки, в тому числі й психології, він бачить у реальному пануванні людини над світом речей, над малим світом людини. Мислитель філософськи обґрунтував необхідність наукового знання нового типу, виробив нові погляди на мету наукового пізнання, його методи, на роль науки у житті суспільства. Саме цьому присвячені його основні праці: «Новий Органон» (1620) і «Про гідність та примноження наук» (1623). Вони є двома частинами незавершеної праці «Велике відновлення наук».

Англійський філософ по-новому визначає мету наукового пізнання. Вона полягає в тому, щоб приносити користь людині, збагачувати її життя новими винаходами, утверджувати її могутність щодо природи. Наукове знання не самоціль, а лише засіб вирішення проблем, що постають перед людиною. Знання є сила. Цей відомий афоризм Ф. Бекона відображає його уявлення про практичну цінність пізнання.

Ф. Бекон детально вивчає причини неуспіху науки, її вкрай нерозвиненого стану. Таких причин багато. Наука спирається на давньогрецьку філософію, що мала споглядальний характер. Греки, наче діти, більше вдавалися до балаканини, ніж до реальних справ. Так само безплідною була й середньовічна наука. Критикуючи схоластичну філософію, Ф. Бекон відзначає її авторитарний характер, забобони та сліпу релігійну запопадливість. Саме в цьому він убачає головну перешкоду прогресові наукового знання. Надмірна залежність від давніх авторитетів гальмує прогрес, адже не можна одночасно й упадати перед авторитетами, й перевершувати їх. Істина є точка часу, а не авторитету, зазначає філософ.

Підсумовуючи критичний аналіз усієї попередньої науки, Ф. Бекон зазначає, що в практичній частині вона безпідставна, у своєму зростанні повільна і млява. Прагнучи досягти загальної досконалості, вона недостатньо зважає на деталі й залишає безліч невирішених питань. На основі цього аналізу Ф. Бекон розробляє програму реформи, «великого відновлення» науки. Головним пунктом цієї програми є перетворення природознавства, науки про природу, що базується на чуттєвому досвіді, на основу наукового пізнання. Природа має стати центром наукових інтересів, головним об'єктом цього пізнання. Але нова наука потребує і нового методу. Ця проблема центральна для філософії Ф. Бекона. Саме розроблення нового методу є, на його думку, основним засобом перетворення і відновлення науки. На відміну від схоластичного це має бути метод наукового відкриття, засіб творчого розвитку наукових знань. Розробка такого методу пов'язана з реформуванням логіки. Ф. Бекон висуває ідею створення нової

логіки, яку він протиставляє старій, схоластичній, власне, аристотелівській логіці. Символічно, що головна філософська праця Ф. Бекона, в якій він розробляє своє вчення про метод, має назву «Новий органон» – навіть назвою твір протиставлено «Органону» Аристотеля.

Головна вада силогістики Аристотеля полягає в тому, що вона залишає осторонь питання про виведення вихідних принципів, аксіом, на яких ґрунтується процес логічного міркування. Через це схоластична наука не має надійного ґрунту, а її результати дуже слабо пов'язані з реальністю. Нова логіка, на думку Ф. Бекона, якраз і покликана озброїти методом виведення цих принципів, спрямувати людський розум, щоб він не відривався від реальних речей, а діяв згідно з ними. Новий метод може спіткати на своєму шляху чимало перешкод, адже людський розум перебуває в полоні хибних уявлень, забобонів, суб'єктивних суджень. Вони, наче примари, відволікають його від істини, заважають бачити речі такими, якими вони є. Ф. Бекон застерігає дослідника від можливих помилок, прагнучи запобігти шкідливому впливові цих «примар» на його розум.

За Ф. Беконом, існує чотири класи помилкових думок, або «примар», властивих людському розумові: примари «Роду», «Печери», «Ринку, або Площі», «Театру». До першого виду помилок, які Ф. Бекон умовно називає «примарами Роду», належать такі, що закладені в самій природі людини. Вони пов'язані з її пізнавальними якостями. Наприклад, розум людини схильний убачати в речах більше порядку й однаковості, ніж є насправді. Розумові властива певна інерція, через яку він неохоче відступає перед фактами, котрі суперечать усталеним переконанням. Розум схильний відгукуватися радше на сильні ефекти, ніж на малопомітні явища, на нього більше впливає те, що вмить і раптово може його вразити. Людина віддає перевагу тому, що відповідає її власним смакам і бажанням. Нарешті, розум за своєю природою прагне до абстрактного і плинне мислить як стале. Взагалі людський розум не може діяти ізольовано від інших здібностей людини. Ф. Бекон указує на його взаємозв'язок з емоціями, пристрастями, почуттями як на джерело можливих помилок. «Людський розум не є сухе світло, він містить домішок волі і пристрастей; звідси пішли науки, які можна було б назвати «як кому бажано». Джерелом можливих помилок є і чуття людини. Ф. Бекон відзначає обмеженість людських почуттів, їхні зашкарублість і недосконалість, що заважають пізнанню.

«Примари Роду», таким чином, створюють суб'єктивні перешкоди для пізнавальної діяльності людини. Вони вроджені, тому позбутися їх практично неможливо. Проте усвідомлення небезпеки й дослідницька дисципліна можуть послабити їхній вплив.

«Примари Печери» зумовлені індивідуальними особливостями людини, її вихованням, звичками. Ф. Бекон використовує тут Платонівський символ – печеру, перебування в якій визначає напрям думок людини, особливості її індивідуальної психіки. Одні люди шанують давнину, інші схиляються перед новим, одні мислять природу синтетично, інші – аналітично, одні шукають у речах тільки відмінності, інші – лише те, що тотожне. В кожному випадку ці крайнощі викривлюють істину. «Примари Печери», так само як і «примари

Роду», є проявом суб'єктивного ставлення людини до природи. Усвідомлюючи неминучість певного суб'єктивізму, Ф. Бекон закликає до стриманості. Врівноваженість і безсторонність – ось головна умова подолання примар «Роду» й «Печери».

Набагато більшу небезпеку становлять «примари Площі», які проникають у розум разом зі словами й іменами. Джерело цієї омани – спілкування людей, їхнє суспільне життя, і зумовлена вона неправильним слововживанням. Ф. Бекон цілком слушно підкреслює той факт, що мова, опосередковуючи відношення знання до дійсності, має відносну самостійність. Термінам, словам, за допомогою яких формулюються ці знання, притаманні певні значення, зміст яких часто не відповідає природі речей, що перешкоджає пошукові істини. Це відбувається тому, що «слова, які загалом створені й застосовуються відповідно до здібностей натовпу, наслідують порядок речей, найбільш очевидний для вульгарного розуміння».

Подолати цю перешкоду можна, точніше пояснюючи слова, але це робиться за допомогою інших слів і т.д. Стара схоластична наука, відірвана від чуттєвого досвіду, не може розірвати це зачароване коло. Ось чому «високі та урочисті дискусії вчених мужів часто закінчуються суперечками навколо слів та імен». Вихід із цієї ситуації, на думку Ф. Бекона, один – треба дійти в науковому дослідженні до самих речей.

«Примари Театру» на відміну від інших «не є вродженими і не проникають у розум таємно, а відкрито передаються та сприймаються з вигаданих філософських систем». Вони виникають із засліплення хибними теоріями та упередженими гіпотезами. Філософські системи, з допомогою яких люди намагаються з'ясувати природу речей, здебільшого нагадують театральні вистави, які не мають нічого спільного з дійсністю. Найнебезпечнішими, на думку Ф. Бекона, є філософські системи, у яких наука змішана з теологією та забобонами.

Вчення Ф. Бекона про «примари» людського розуму містить дотепний і тонкий аналіз пізнавальної діяльності, її суб'єктивних аспектів, який не втратив свого значення й донині. Головним результатом його був висновок про необхідність вивчення природи, виходячи з неї самої. Звільняючи розум дослідників від хибного впливу всіляких авторитетів, філософських і релігійних вірувань та упереджень, Ф. Бекон наголошує, що джерелом істинного знання є сама природа, а формою безпосереднього зв'язку з нею – чуттєвий досвід.

За Ф. Беконом, існує два способи пізнання природи: її антиципація (пізнання, що виходить із певних припущень, попередніх, часто непевних понять) та її інтерпретація (поступове й методичне сходження від емпіричних фактів до теоретичних узагальнень). Саме з другим способом Ф. Бекон пов'язує можливість подолання хибних уявлень і прогрес науки. Надійним підґрунтям йому править чуттєвий досвід. Метод, про який веде мову Ф. Бекон, має забезпечити достовірність пізнання шляхом експериментального дослідження природи та пов'язаної з ним логічної індукції.

Визнаючи чуттєвий досвід як основу достовірного знання, Ф. Бекон водночас відзначав непевність чуттєвого сприйняття. Людські почуття обмежені,

обманні, вони дають лише знання зовнішніх властивостей речей. Цю ваду чуттєвого сприйняття можна подолати за допомогою різних приладів. Але й цього не досить. У достовірному пізнанні природи вирішальну роль відіграє науковий дослід, експеримент. «Відчуття самі по собі річ непевна й хибна, так само небагато варті й інструменти, призначені для підсилення та загострення відчуттів. Однак усі правдиві тлумачення природи досягаються через позитивні й негативні інстанції та експерименти, в яких відчуття судять лише про дослід, а дослід уже про природу й речі як такі».

Таким чином, за основу пізнання Ф. Бекон бере не первісне спостереження, а дослід, з науковою метою zorganizований експеримент, що відрізняється від звичайного чуттєвого досвіду системністю й цілеспрямованістю. В науковому експерименті природні явища вивчають, штучно створюючи такий стан, коли все приховане відкривається швидше, ніж у звичайних умовах. Значення експериментального дослідження природи полягає також у тому, що, відкриваючи шлях до наукової істини, наукові досліді, експерименти не відходять від потреб практики. Тобто наука, в основі якої лежить експериментальне дослідження природи, відповідає своєму призначенню – служити практиці.

Отже, розглядаючи чуттєвий досвід як джерело достовірного знання про природу та ґрунтовно доводячи необхідність її експериментального вивчення, Ф. Бекон виступає як засновник емпіризму. Проте треба зазначити, що Ф. Бекон був далекий від грубого, поверхового емпіризму. Так, ми знаходимо в нього багато суджень, де висловлена недовіра людському розумові. Залишившись наодинці з собою, розум швидко відривається від речей і підноситься до абстрактних узагальнень. Але ж і дослід сам по собі ще не дає необхідного результату. Аби отримати цей результат – істинне знання природи, дані експериментального дослідження треба піддати раціональній обробці, застосувати до них раціональний метод пізнання.

Союз досліду і розуму – вихідний пункт методології Ф. Бекона. Такого союзу, вважає він, ніколи раніше не було, але до нього треба прагнути. У своїй методології філософ виступає як проти схоластичного, абстрактно-спекулятивного пізнання, так і проти вузького емпіризму. Свою позицію у цьому питанні він пояснює за допомогою алегоричного зображення трьох можливих шляхів пізнання.

Перший – це шлях павука, тобто спроба людського розуму, ігноруючи факти, виводити істини з самого себе. Цей шлях – утілення абстрактного раціоналізму. Другий – шлях мурахи. Він уособлює односторонній емпіризм, який зводить пізнання до нагромадження голих фактів, і, нарешті, третій, справжній шлях науки – це шлях бджоли. Як бджола переробляє нектар у дорогоцінну речовину – мед, так і справжній науковець перетворює емпіричні факти за допомогою раціональних методів на наукову істину. Це і є шлях від емпірії до теорії, від чуттів до загальних аксіом.

Метод, за яким відбувається сходження від одиничних фактів, окремих спостережень до теоретичних узагальнень, – це метод наукової індукції. Саме його вважає Ф. Бекон справжнім методом дослідного вивчення природи,

відрізняючи, проте, від звичайного індуктивного виводу. На думку Ф. Бекона, індукція може привести до надійних висновків лише після вивчення певної кількості негативних випадків. Негативні інстанції, таким чином, вплітаються в саму тканину індуктивного виводу. Саме так досягається достовірність наукового пізнання. Ф. Бекон розробляє детальну методику експериментального дослідження природних явищ. Воно здійснюється за допомогою складання різних за змістом таблиць. Це таблиці присутності, відсутності та ступенів. Порівняльний аналіз фактів, зібраних у цих таблицях, приводить урешті-решт до позитивного результату – знання законів природи та причин.

Методологія експериментального дослідження природи та індуктивний метод Ф. Бекона справили великий вплив на всю подальшу історію науки. Цей метод став уособленням наукового пізнання як такого, а ті науки, що спиралися у своєму розвитку на емпіричну базу, тривалий час називалися індуктивними. І лише поступове зростання рівня теоретичних досліджень у так званих емпіричних науках виявило обмеженість і вади Беконової методології. Вони були пов'язані з недостатнім розумінням ролі теоретичних, у тому числі філософських, понять у науковому пізнанні, закономірностей побудови наукових теорій. Ці вади стали предметом критики з боку протилежного напрямку – раціоналізму, представники якого з самого початку орієнтувались саме на теоретичне, передусім математичне, пізнання.

Бенедикт Спіноза: сила афектів – людське рабство. Видатний голландський філософ Б. Спіноза (1632 – 1677) був прихильником, якоюсь мірою навіть учнем Р. Декарта і водночас – найпослідовнішим критиком притаманного картезіанській філософії дуалізму. Головною працею Б. Спінози, де систематично викладені його філософські погляди, була «Етика». Над нею він працював починаючи з 1662 р., а надрукована вона була вже після смерті філософа, в 1677 р. Інші твори («Основи філософії Декарта», «Короткий трактат про Бога, людину та її щастя», «Трактат про вдосконалення розуму») містили положення, які дістали остаточне оформлення в принципах «Етики».

Науку про людину Спіноза розглядає як складову частину науки про природу. На відміну від Декарта, в дуалістичній системі якого подвійна природа людини є предметом різних наук, Спіноза створює моністичне вчення про людину, розглядаючи її як єдину за своєю сутністю істоту. Онтологічний монізм доповнюється методологічним: розглядаючи антропологію як розділ фізики, він прагне застосувати до людини ті самі природничо-наукові методи, що й до інших явищ природи. Людина, за Спінозою, лише частина природи й підпорядкована її загальним законам.

За своєю сутністю вона не є субстанцією, вона тільки модус єдиної субстанції – природи. Точніше, її сутність становлять модуси мислення й протяжності, сукупність яких утворює індивідуум, або живий організм, у якому поєднуються душа й тіло. Душа людини – це ідея її тіла, а тіло – об'єкт її душі. І душа, і тіло є лише різні вияви цього організму (індивідуума), різні способи репрезентації його сутності. Вони не мають самостійного, субстанційного буття. Ось чому ані душа, ані тіло не можуть визначати одне одного, взаємодіяти між собою.

Процеси мислення, з точки зору Спінози, принципово не можуть бути породжені тілесними процесами, і навпаки. Він, таким чином, знімає психофізичну проблему Декарта, уникаючи вульгарного зведення процесів мислення до суто тілесних процесів. Заперечуючи залежність тілесних процесів від актів волі, Спіноза, однак, мусив розглянути ті аргументи Декарта, за допомогою яких той доводив вплив розуму або душі на людську діяльність. Зокрема ці аргументи, як зазначалося, полягають у тому, що причину багатьох дій людини не можна вивести з самої лише її тілесної організації. Наприклад, людське тіло саме по собі, без керівництва розумом не здатне створити архітектурну споруду або живописне полотно. На це Спіноза відповідає таким чином, що здатності тіла як такого ніхто ще остаточно не визначив і ретельно не вивчив, а тілесний устрій людини за своєю досконалістю набагато перевершує все, що створене її мистецтвом. Додатковими аргументами йому також слугують автоматичні дії сновид і багатоманітні здатності позбавлених розуму тварин. Спираючись на те, що з природи випливає нескінченно багато, Спіноза робить висновок, що тіло саме по собі здатне робити все те, чим людина вирізняється з-поміж інших істот. Душа тільки спостерігає різноманітні дії тіла, вона усвідомлює їх і навіть дивується з них, але не спричинює їх. Отже, вважає Спіноза, самих законів тілесної природи досить, аби пояснити життєдіяльність людини, її творчість тощо. Все цілком піддається описові в термінах фізики й фізіології. Залежність душі й тіла одне від одного є лише зовнішній вияв того факту, що за своєю сутністю вони одне й те саме, але виражене різними способами. З цього боку людина нічим не відрізняється від будь-якої іншої речі. Але ж душа людини суттєво відзначається від інших душ, і, щоб зрозуміти, в чому полягає ця відмінність, Спіноза знову посилається на природу тіла. Ідеї різняться між собою залежно від їхніх об'єктів. «Тому для визначення того, чим відрізняється людська душа від інших душ і чим вона вища за них, нам необхідно дослідити, як ми сказали, природу її об'єкта, себто природу людського тіла».

Співвідношення тіла й душі як об'єкта та його ідеї не є чимось специфічним для людини, але на відміну від усіх інших речей людина має не тільки ідею свого тіла, а й ідею своєї душі, себто ідею ідеї. Таке рефлексивне відношення, завдяки якому людина набуває самосвідомості, – суто людська особливість. Саме завдяки самосвідомості людина відрізняється від інших речей. Отже, коли Спіноза говорить про загальність мислення як атрибутивної властивості природи, то це не означає, що кожна природна річ здатна до рефлексії й може усвідомлювати свою власну ідею. На це здатна тільки людина.

Вчення про афекти посідає надзвичайно важливе місце у філософській системі Спінози. Саме в ньому виявляється принципова єдність душі й тіла, людської сутності й природи. Якщо не зважати на відому працю Декарта, Спіноза був першим, хто систематично дослідив людські емоції, розглядаючи їх як форму зв'язку людини із зовнішнім світом. Реагуючи на цей світ емоційно, людина виявляє свою залежність від нього.

Безумовною заслугою голландського філософа були спроби поширити на людину та її поведінку природничо-наукові методи дослідження, розглянути її різні стани як звичайні явища природи. Людина – частина природи, вона

включена в загальну систему природної детермінації й підпорядкована її законам. Проте детермінація людської поведінки не має механічного характеру. Ця детермінація опосередкована власними прагненнями, діями й устремліннями людини. Через це людина не є механічним пристроєм або автоматом, вона одухотворна істота, що відчуває біль, смуток, радість та насолоду. Взаємодія людини з іншими речами опосередкована її душевними станами, а процес детермінації її поведінки охоплює явища не тільки фізичні, а й психічні. Саме такими є афекти, себто прояви людського життя, котрі водночас виступають і як певні стани тіла, і як відповідні їм стани душі.

Прагнення спонукає людину до дії, всі ж інші стани її тіла й душі (якщо вони не нейтральні) або збільшують, або зменшують цю здатність до дії, немовби регулюють людську активність, стимулюючи або гальмуючи її. Такі стани Спіноза називає афектами. «Під афектами, – пише він, – я розумію стани тіла, які збільшують або зменшують здатність самого тіла до дії, сприяють їй або обмежують її, а разом із тим і ідеї цих станів».

Первинним афектом є саме прагнення, подальші його різновиди – афекти задоволення (радісті) і незадоволення (смутку). Людина відчуває задоволення, коли її прагнення до самозбереження натрапляє на те, що йому сприяє, і незадоволення, коли має справу з чимось несприятливим. Ці три афекти, на думку Спінози, є основними, всі інші беруть свій початок від них. Наприклад, кохання є не що інше, як задоволення, що супроводжується ідеєю зовнішньої причини. Подібне тлумачення він дає ненависті та іншим афектам. Загалом усе розмаїття психічних станів людської душі й відповідних їм фізіологічних станів тіла Спіноза намагається послідовно вивести з перших трьох.

Отже, афекти є такими чинниками людської діяльності, які характеризуються єдністю суб'єктивного й об'єктивного, людської сутності та зовнішньої природи. Людина зазнає афективного стану лише від таких речей, які мають значення для неї, від яких залежить здійснення її життєвих прагнень. Афекти-пристрасті регулюють взаємодію людської істоти з цими речами, немовби «прив'язують» її до них. Більшість афектів, на думку Спінози, є саме пристрастями, тобто такими психофізичними станами, які визначаються не лише самою людиною, а й зовнішніми причинами. У цьому розумінні пристрасть – це пасивний стан. За Спінозою, людина пасивна, коли її дії зумовлені зовнішніми причинами, й активна, коли – внутрішніми. Як частина природи людина залежить від багатьох речей, потребує їх, тому влада афектів-пристрастей є не що інше, як залежність людини від природи. Таку залежність Спіноза називає рабством. Оскільки людина не може існувати поза природою, могутність якої значно перевищує її можливості, людина безсила перед владою афектів. «Людина необхідно зазнає завжди пасивних станів, – пише Спіноза, – дотримується загального порядку природи, підкоряється йому і пристосовується до нього, наскільки цього потребує природа речей».

У четвертій частині своєї «Етики», яка називається «Про людське рабство, або про силу афектів», Спіноза пише про нездатність людини вгамувати свої пристрасті або якось обмежити їх. Через це людина стає іграшкою в руках фортуни. Саме цим пояснює він відомий парадокс, сформульований іще Овідієм:

людина бачить перед собою краще, але змушена наслідувати гірше. Єдине, в чому полягає могутність людської душі в її боротьбі з афектами, вважає Спіноза, – це пізнання, і насамперед пізнання розумове. Річ у тому, що афекти, за Спінозою, безпосередньо пов'язані з чуттєво-образним знанням. Ті або інші афекти можуть існувати лише за наявності відповідної ідеї (ідеї бажаної, коханої, ненависної тощо речі), але оскільки речі даються людині через стани її власного тіла, вони є лише образами її уяви. Саме уява – той механізм, що поєднує пристрасті із зовнішнім світом. Але ж ідеї, що виникають через уяву, не є адекватними, ясними й чіткими, що, за Спінозою, засвідчує людську пасивність, а отже й залежність від зовнішніх причин. Подолання цієї пасивності передбачає просвітлення чуттєвих образів, з'ясування темних ідей людської уяви за допомогою розуму. Таке підпорядкування афективних станів вимогам розуму є, на думку Спінози, необхідною передумовою вирішення складних проблем, що постають перед людиною у її житті.

Джон Локк: психіка як чиста дошка. Вплив ідей видатного англійського філософа Дж. Локка (1632 – 1704) значно виходить за межі того часу, до якого він належав. Для майбутніх доль психології у локковій системі поглядів найважливішими стали критика теорії вроджених ідей, вчення про зовнішній і внутрішній досвід, вчення про первинні і вторинні якості, вчення про прості і складні ідеї, уявлення про рівні пізнання. Найвідоміші твори Дж. Локка – «Два трактати про правління»(1690), «Листи про терпимість», «Про виховання»(1693), а також «Твір про людське розуміння»(1690).

Свою теорію пізнання Дж. Локк починає з критики розвинутої в межах раціоналістичної філософії теорії вроджених ідей. Основи цієї теорії були закладені Р. Декартом. Власну теорію пізнання Дж. Локк розвиває в гострій полеміці з картезіанцями, а стрижень цієї полеміки якраз і становила концепція вроджених ідей. Починаючи виклад своєї гносеології, Локк прямо й недвозначно заявляє: «В душі немає вроджених принципів». Однак він не просто заперечує існування вроджених ідей, він всебічно аналізує ті аргументи, що їх наводили прихильники цієї теорії на її захист. Слід зазначити, що у власній аргументації Дж. Локк спирається на емпіричний досвід, широко використовуючи фактичний матеріал, запозичений із психології, історії, етнографії та інших наук.

Дж. Локк – один із засновників емпіричної психології з характерним для неї методом самоспостереження (інтроспекції). У розділі «Досліджу», присвяченому ідеям рефлексії, Локк, власне, і викладає своє психологічне вчення. У ньому привертає увагу аналіз пізнавальних здібностей людини. Найпершою такою здібністю людського розуму Локк вважає сприймання. Сприймання – перша для всіх наших розумових здібностей дія, той шлях, яким усі знання входять у наш розум. Сприймання розглядається Локком як загальна властивість усіх вищих тварин, що відрізняє їх від нижчих. У рослин, наприклад, немає здібності сприймання. Але це – суто пасивна здібність, і розум тут ще не діє. Більш розвинутою формою сприймання є споглядання, себто здібність розуму затримувати, зберігати на певний час ідеї в полі свого зору. Інший спосіб такого зберігання – пам'ять, тобто здібність відновлювати в розумі ідеї, що зникли зі сприймання. Пригадування, як і споглядання, – це вже активні дії

розуму. Важливу роль у цих діях відіграє увага.

Формою людського мислення є здібність розрізнення, її різновидами Локк вважає дотепність і здібність судження. Мислення він намагається уявити як розвиненішу й складнішу форму сприймання. Найважливішими формами активної діяльності розуму в Локка є поєднання, порівняння, абстрагування й узагальнення. Саме такою активністю мислення відрізняється від суто пасивної здібності – голого сприймання. Завдяки цим видам розумової діяльності з простих, безпосередніх ідей зовнішнього й внутрішнього досвіду виникають більш складні й опосередковані ідеї.

Готфрід Вілгельм Лейбніц: психологія у світлі вчення про монади.

Сучасник усіх основних геніїв XVII ст. та їх ідейний супротивник німецький учений-енциклопедист Г. Лейбніц (1646 – 1716) розпочинає ідеалістичну традицію у психології Нового часу. Ідеї Р. Декарта, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка були критично перероблені і синтезовані Г. Лейбніцем у власну оригінальну систему принципів і понять. Основні праці – «Міркування про метафізику» (1686), «Нові дослідження щодо людського розуміння» (1705), «Теодицея» (1710), «Монадологія» (1714).

Матерію, на думку Лейбніца, не можна уявляти собі як щось цілком однорідне й тотожне. Навпаки, ніде в матеріальному світі, світі протяжних речей, немає безумовної тотожності. Матеріальні речі різняться не тільки кількісно, а й якісно. І якщо Спіноза наполягав на єдності всіх речей, на їх тотожності в субстанції, то Лейбніц робить акцент на відмінності між ними, виводячи її з природи самої субстанції. Субстанція у нього завжди індивідуалізована, вона виступає як індивід, що завдяки своїй активності якісно відрізняється від інших індивідів. Така індивідуалізована субстанція дістала в Лейбніца назву монади.

Монада – проста субстанція, суттєвим визначенням якої є сила. Монади – це метафізичні точки, своєрідні атоми («останні елементи» в аналізі речей), але атоми не фізичні. Монади Лейбніца не мають нічого спільного з атомами Демокріта та Епікура. Якщо це й атоми, то атоми «формальні». Інакше кажучи, монади – не матеріальні, а ідеальні начала речей. Тому філософія Лейбніца, його метафізика може бути схарактеризована як система об'єктивного ідеалізму. Природа речей у Лейбніца в кінцевому підсумку зводиться не до їхніх матеріальних визначень (протяжності, величини, геометричної форми), а до монад як ідеальних сутностей. Усі речі складаються з них. Монади, що є простими субстанціями, не мають частин. Вони не можуть виникнути або бути зруйнованими природним шляхом. Вони створюються Богом і так само, як і Бог, вічні. На відміну від монад складні субстанції – речі, тіла, рослини, тварини, люди – формуються природним шляхом і набувають ознак тілесності, протяжності та множинності. Складні субстанції, за Лейбніцем, – це зібрання простих. Він порівнює їх із військом, яке складається з окремих вояків, або з отарою, у яку збиваються вівці.

Кожній монаді належить певне місце в цій світовій гармонії. І хоч усі монади мають, на думку Лейбніца, однакову природу, вони ніби виліплені з одного тіста, але різняться за ступенем досконалості. Досконалість монади визначається ясністю та чіткістю перцепцій і силою прагнення. Виходячи з

цього, Лейбніц будує своєрідну ієрархію простих субстанцій, виділяючи три головні ступені: 1) «голі» монади, що утворюють тіла неорганічної природи; 2) душі; 3) духи.

Важливим досягненням Лейбніца було запровадження принципу розвитку, еволюції. Еволюційний підхід за деякими винятками загалом був чужий для науки XVII ст., і Лейбніц став одним із небагатьох мислителів того часу, якому вдалося подивитися на природу з точки зору її еволюції. Причому ця еволюція мислиться ним не просто як певна ієрархія живих істот, а й як можливість розвитку кожної такої істоти, або монади, від примітивного стану нижчих організмів до вищих духів. Рушійною силою цього розвитку є потяг кожної монади до більшої досконалості, а її історія виступає як результат її власної діяльності. Принципова можливість для кожної монади пройти цей шлях, реалізувати свої поривання спричинена тим, що в кожній монаді представлено увесь світ, увесь універсум. Монада містить у собі не тільки свою історію, своє минуле, але й майбутнє, представлене як можливість, як непомітні перцепції, які в процесі духовної еволюції переходять у свідомі уявлення. Отже, майбутнє, вже «преформоване» в кожній монаді, неначе запрограмоване в ній найвищою істотою – Богом. А це означає, що діяльність монади – лише реалізація закладеної в ній програми. Не випадково Лейбніц називає монади «духовними автоматами».

Проблема співвідношення душі й тіла, матеріальних і духовних начал стала однією зі стрижневих для філософії Нового часу. Сформульована Декартом, вона привертала до себе увагу багатьох новоєвропейських філософів. Не обминув цю проблему й Лейбніц. Він намагається уникнути посилання на Бога. Проблему взаємодії душі й тіла філософ розв'язує, виходячи із загального закону взаємоузгодженої дії монад, спираючись на своє розуміння загального характеру зв'язку простих монад у складі універсуму. Цей зв'язок визначається у Лейбніца принципом наперед установленної гармонії. Створені Богом монади діють таким чином, що не потребують його постійного втручання. Лейбніц вважав, що йому вдалося позбавити Бога посередницької функції, оскільки «справжній посередник між тілом і душею – наперед установлена гармонія».

Кожна субстанція діє незалежно від інших, за своїми власними законами, але так, що послідовність створюваних нею уявлень, їхній порядок відповідають послідовності змін, що відбуваються в усіх інших речах. Те саме стосується монад-душ і монад, що утворюють тіло. «Душа підкоряється своїм власним законам, тіло – також своїм, і вони узгоджуються завдяки гармонії, наперед установленій між усіма субстанціями, оскільки вони всі суть вираження одного й того самого універсуму». Взаємна пристосованість монад створює видимість їх фізичної взаємодії, хоча з метафізичної точки зору жодна монада не знає зовнішнього впливу. Тіло вважається причиною душі, а душа – причиною тіла, тому що «страждання і дії одного супроводжуються діями і стражданнями, або взагалі відповідними явищами, в іншому».

З метафізичної точки зору для Лейбніца взагалі не існує смерті, так само як і народження. «Не тільки душі, а й тварини не виникають, не зникають, вони лише розвиваються, згортаються, вдягають новий одяг, скидають його,

перетворюються; душі ніколи не залишають свого тіла й не переходять з одного тіла в інше». І знову у своїх міркуваннях Лейбніц спирається на досягнення сучасної йому біології. Наприклад, відкриття сперматозоїда в 1677 р. доводило, що життя не виникає з народженням дитини, що сама дитина – це результат певних перетворень, метаморфоз живої клітини, що мали місце ще до акту народження. Водночас відкриття мікроорганізмів засвідчило, що життя існує в різних формах, часто нами не видимих. Кожна краплина води – це цілий світ. Як образно висловлюється Лейбніц, кожна субстанція – став, наповнений рибами. Звідси й думка про те, що смерть якогось складного організму ще не є абсолютною загибеллю. Зберігаються й далі існують інші організми, монади з їхніми тілами й душами. Думку Лейбніца про відсутність смерті можна витлумачити й так, що потік життя ніколи не переривається, а лише зазнає певних метаморфоз, що організм жодної істоти не зникає без сліду, своїми клітинами, своєю кров'ю і душею відтворюючись і продовжуючись в інших істотах.

Значення психології Нового часу

В епоху Нового часу, людина гостро усвідомлює місце світу та своє безсилля перед ним (Паскаль). Світ – всесильна субстанція, що унеможлиблює свободу волі. Вихід вбачається у пристрастях (Декарт) та афектах (Спіноза) – формах почуттів, за допомогою яких людина намагається подолати залежність від світу. У цьому зв'язку виникає поняття про рефлекс – механічну відповідь людського організму на зовнішній подразник (Декарт). Людина мислить і як машина, і як одухотворена істота. Так, утверджується дуалізм душі і тіла – їх рівноправне і паралельне існування. У межах мотиваційного визначення вчинку формується також уявлення про несвідоме – надприродну засаду буття (Лейбніц), інтуїцію – здатність до безпосереднього осягнення істини (Декарт). Дискутується питання про наявність вродженого і набутого у психіці. Зокрема, доводиться, що зміст психіки цілковито визначається відчуттями – відображенням якостей навколишнього світу. Як чуттєве (бо отримується за допомогою органів чуттів), воно протиставляється раціональному, здобутому теоретичним пізнанням – мисленням (Локк).

Отже, психологія нового часу, вдивляючись у мотивацію вчинків, бачить у людині тіло і душу, свідоме і несвідоме, набуте і вроджене, почуття і волю, інтуїцію і мислення, чуттєве і раціональне. Людина постає перед нею стражденною істотою, яка, перебуваючи під тиском і зовнішнього, і внутрішнього, здійснює акти самопізнання, все глибше проникаючи у власну сутність.

ТЕМА 6

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ ПРОСВІТНИЦТВА

Становлення асоціативної психології у XVIII столітті. Психологічні погляди французьких просвітників. Психологія здібностей. Розвиток вчення про нервово-психічні функції. Підсумки розвитку психології XVIII століття.

У «Відповіді на питання: що таке Просвітництво?» видатний німецький філософ Іммануїл Кант писав: «Просвітництво – це вихід людини із стану неповноліття, в якому вона знаходиться по власній вині. Неповноліття є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку кого-небудь іншого. Май мужність користуватися своїм власним розумом! Отже, такий девіз Просвітництва». Просвітителями стали називати філософів, праці і діяльність яких, по-перше, одержали широкий суспільний резонанс, по-друге, задовольняли певним критеріям: розумності, критиці соціально-релігійних традицій, соціальній перебудові світу. Просвітництво – це ідеологічна програма широкого соціального руху, який виступав за удосконалення людини і суспільства на основі розуму та успіхів у розвитку науки.

Нова потужна течія психологічної думки Просвітництва представлена насамперед французьким матеріалізмом XVIII ст., що у своїх концепціях відстоює ідеї прогресу розуму, моральності, свободи, самоутвердження людини.

Становлення асоціативної психології у XVIII столітті

Девід Гартлі: першопочатки асоціативної психології. В епоху Просвітництва відбувається становлення англійської асоціативної психології, засновником якої стає Девід Гартлі (1705-1757). Одержавши спочатку богословську, потім медичну освіту, Гартлі прагнув створити таку теорію, що не тільки пояснювала б душу людини, але й давала можливість управляти її поведінкою. Хоча поняття асоціації було введено ще Аристотелем, а сам термін англійським філософом Дж. Локком, підхід до асоціації як універсального механізму психічного життя був сформульований вперше саме Гартлі. В основу своєї теорії Гартлі поклав ідею Локка про досвідний характер знання, а також принципи механіки Ньютона. Взагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, у тому числі й роботи нервової системи, за аналогією із законами механіки, відкритими в той час, було дуже характерною прикметою психології XVIII ст. Не уник такого підходу й Гартлі, що прагнув пояснити поведінку людини, виходячи з фізичних принципів.

У книзі «Міркування про людину, її будову, її обов'язки і сподівання» (1749) Гартлі обґрунтував свою асоціативну теорію. Вчення про асоціації Гартлі базується на вченні про вібрацію, тому що він вважав, що вібрація зовнішнього ефіру викликає відповідну вібрацію органів чуття, м'язів і мозку. Аналізуючи структуру психіки людини, Гартлі виділяє в ній два кола – велике й мале. Велике коло проходить від органів чуття через мозок до м'язів, є фактично рефлекторною дугою, що визначає поведінку людини. Гартлі, по суті, створює

свою теорію рефлексу, що і пояснює, виходячи із законів механіки, активність людини. На думку Гартлі, зовнішні впливи, викликаючи вібрацію органів чуття, запускають рефлекс. Вібрація органів чуття викликає вібрацію відповідних частин мозку, а та, у свою чергу, стимулює роботу визначених м'язів, викликаючи їх скорочення і рухи тіла. Якщо велике коло регулює поведінку, то мале коло вібрації, розташоване в білій речовині мозку, є основою психічного життя, основою процесів пізнання і навчання. Гартлі вважав, що вібрація ділянок мозку у великому колі викликає відповідну вібрацію в білій речовині. Зникаючи у великому колі, ця вібрація залишає сліди в малому колі. Ці сліди, на його думку, є основою пам'яті людини. Вони можуть бути більш-менш сильними залежно від сили і значимості того явища, що залишило цей слід. Велике значення мала ідея Гартлі про те, що від сили цих слідів залежить ступінь їхньої усвідомленості людиною, причому слабкі сліди взагалі не усвідомлюються. Таким чином, Гартлі розширив сферу душевного життя, включивши в неї не тільки свідомість, але й несвідомі процеси. Він створив першу матеріалістичну теорію несвідомого.

Досліджуючи психіку, Гартлі дійшов висновку, що вона складається з декількох елементів – відчуттів, які є вібрацією органів чуття, уявлень (вібрацій слідів у білій речовині під час відсутності реального об'єкта) і відчуттів, що відбивають силу вібрації. Він виходив з уявлення про те, що в основі психічних процесів лежать різні асоціації. При цьому асоціації є вторинними, відбиваючи реальний зв'язок між двома вогнищами вібрацій у малому колі. У такий спосіб Гартлі пояснював найскладніші психічні процеси, у тому числі мислення і волю, вважаючи, що в основі мислення лежить асоціація образів предметів зі словом (зводячи в такий спосіб мислення до процесу утворення понять), а в основі волі – асоціація слова і руху.

Погляди Гартлі вплинули на розвиток психології. Досить сказати, що теорія асоціанізму проіснувала майже два сторіччя, і, хоча вона неодноразово зазнавала критики, основні її постулати, закладені Гартлі, слугували подальшому розвитку психології. Не менше значення мали і висловлені ним думки про рефлекторну природу поведінки, а його погляди на можливості виховання і необхідність керувати цим процесом співзвучні підходам рефлексологів і біхевіористів, що розроблялися пізніше, у ХХ столітті.

Джордж Берклі: річ як комплекс. За Берклі, досвід – це безпосередньо випробовуванні суб'єктом відчуття: зорові, м'язові, дотикові. В «Досвіді нової теорії зору» Берклі детально проаналізував почуттєві елементи, з яких складається образ геометричного простору як вмістища всіх природних тіл. Одні відчуття (наприклад, зорові) пов'язані з іншими (наприклад, дотиковими), і весь цей комплекс відчуттів прийнято вважати існуючим незалежно від свідомості. У дійсності ж, згідно Берклі, «бути – значить бути в сприйнятті».

Цей висновок неминуче схилив до *соліпсизму* (від лат. «Солус» – єдиний і «іпсе» – сам) запереченню будь-якого буття, крім власної свідомості. Щоб пояснити, чому різні суб'єкти сприймають одні й ті самі зовнішні об'єкти, Берклі апелював до особливої божественної свідомості, якою наділені всі люди.

У своєму конкретно-психологічному аналізі зорового сприйняття Берклі

висловив кілька ідей, вказавши, зокрема, на участь дотикових відчуттів у побудові образу тривимірного простору (при двовимірності образу на сітківці).

Девід Юм: суб'єкт – пучок асоціацій. Англійський мислитель Д. Юм (1711-1776) у «Трактаті про людську природу» (1739 р.) та в праці «Дослідження про людське пізнання» (1748 р.) розвивав поняття асоціації і намагався представити все людське пізнання як асоціацію ідей. Д. Юм розрізняв «уявлення», тобто сприймання, та «ідеї», їх відображення. Ідеї – це відтворене сприймання, більш слабке уявлення, яке ми використовуємо у мисленні та розсудах. Ідеї можуть бути простими та складними. Складні ідеї утворюються шляхом асоціацій.

Асоціації випадкові та неправильні – складають асоціації за законом суміжності у просторі чи у часі, а поєднання ідей природних та правильних – це асоціації за схожістю та причинністю. Всі ці асоціації зустрічаються у повсякденному житті. Вони лежать в основі наукового мислення. Все душевне життя Юм зводив до сприймання, відчуттів та асоціації між ними. Заперечував існування духовної субстанції, а також «Я» особистості, як утворення, що відрізняється від сприймання: «Коли я самим інтимним чином поринаю у щось, що зветься мною своїм Я, завжди стикаються на те чи інше одиничне сприйняття тепла чи холоду, світла чи тіні, любові чи ненависті, страждання чи насолоди. Я ніяк не можу визначити своє Я як таке, що існує поза сприйманням і ніяк не може помітити нічого, крім якого-небудь сприймання».

Спираючись на власний досвід споглядання, Юм стверджує, що особистість «не що інше, як зв'язка чи пучок різних сприймань, що слідує одне за одним з великою, неосяжною швидкістю, знаходячись у постійній течії та русі».

Дені Дідро: перевірка розуму розумом. Французький філософ Дені Дідро (1713–1784) – автор відомих праць «Думки про пояснення природи»(1754), «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Філософські принципи матерії та руху»(1770). У своїх працях він обґрунтовує принципи послідовного матеріалізму, згідно з якими єдиною реальністю може бути лише матерія і рух. В єдиний процес еволюції світу Дідро вміщує існування людини, суспільства. Найбільш відомою є діяльність Дідро зі створення «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел», якій він віддав понад 20 років життя.

Уся природа, згідно з поглядами Дідро, перебуває в постійному русі та еволюціонуванні. Усе, що існує, колись виникло й зникне, перетворюючись на щось інше. Різноманітність існуючих матеріальних форм є головною причиною процесуальності світу. Розглядаючи конкретний процес зміни форм існування, ми можемо постійно фіксувати усе нові та нові форми, фрагменти зміни конкретної форми, але ніколи не зможемо побачити нескінченної множини форм реальності, які існують під час зміни одного предмета на якийсь інший. Не маючи можливості виявити безмежну множину форм реальності, люди користуються поняттям «матерія», яке засвідчує нам, що існує реальність, навіть якщо вона не відома конкретними виявленнями. Дідро вважає, що розмаїття форм матерії створюється зіткненням та об'єднанням різноякісних елементів.

Широкого визнання набула естетична концепція Дідро. Розкриваючи зміст

поняття «прекрасне», він робить висновок, що уявлення про прекрасне можна визнати відображенням реальних відношень зовнішнього світу. Визнаючи мистецтво «наслідуванням природі», включаючи до поняття «природи» і суспільне буття, Дідро стверджує, що в природі немає нічого зайвого, всі особливості будови людського тіла, матеріальних предметів спричинені природними законами, які адекватно фіксуються лише митцями. Послідовна критика класицизму уможливила Дідро виробити принципи реалізму, які найяскравіше виявили себе в концепції театрального мистецтва. На противагу теоретикам класицизму, які розглядали театральну дію лише як комічну або трагічну, Дідро вводить теорію «серйозного жанру», яка проголошує можливість театрального зображення буденного життя простих людей, а не царів чи героїв, які завжди здаються нам або комічними, або трагічними. Зображення в театрі буденного життя, згідно з теорією Дідро, потребує показу у театральній драмі чи комедії зіткнення не характерів, а суспільних відносин, людей, які виконують певні суспільні функції.

Етьєн Кондільяк: доторкнутися до «статуї» душі. У своєму «Трактаті про відчуття» французький філософ Етьєн Кондільяк (1715–1780) формулює головне завдання тогочасної психологічної науки – показати, яким чином усі людські знання та здатності походять із відчуттів.

Для пояснення своєї теорії вчений запропонував образ «статуї», що спочатку не володіє нічим, крім здатності відчувати. Як тільки вона одержує ззовні перше відчуття, хоча б саме примітивне (наприклад, нюхове), як починає діяти вся психічна механіка. Як тільки один запах змінюється іншим, свідомість готова одержати все те, що Декарт відносив на рахунок уроджених ідей, а Локк – до рефлексії. При цьому Кондільяк зауважує, що відчуття є лише приводом (*cause occasionale*), адже відчують не вони, а душа з приводу відповідних змін, які відбуваються в органах чуття. Душа бере з усіх відчуттів, що модифікують її, всі свої пізнання, всі свої здатності (здібності).

Кондільяк виводить із відчуттів емоційну сферу психіки, показуючи, як відчуття залишають сліди в душі у вигляді емоційної відповіді (приємне або неприємне). Саме тому людина прагне одних відчуттів, уникаючи інших. У разі відсутності жаданого виникають неспокій, потреба – мотиваційні сили психіки. Кондільяк, будуючи сенсуалістичну систему психології, тлумачить неспокій як перший принцип, який породжує звички дотику, бачення, слухання, смаку, порівняння, судження, міркування, бажання, любові, ненависті, страху, сподівання та інші душевні й тілесні звички.

Внутрішня логіка, загальний план «Трактату про відчуття» відкривають спочатку ті з них, які самі по собі не можуть судити про зовнішні предмети. Далі досліджується дотик – те єдине відчуття, яке здатне саме по собі судити про зовнішні предмети, навчати й інші відчуття такому судженню. Нарешті, досліджуються потреби, ідеї, діяльність людини, яка користується всіма своїми відчуттями. Загальну мету свого трактату Кондільяк убачає в тому, щоб показати характер людей, яким вони зобов'язані кожному відчуттю, яким чином ті відчуття у своїй сукупності дають людині знання, необхідні для її самозбереження. Цей індивідуалістичний принцип Просвітництва увійде у ХІХ

й навіть у ХХ століття, набуваючи певних модифікацій (рівновага із середовищем, адаптація, реадаптація тощо).

Усупереч Локкові Кондільяк хоче показати, що вже у відчуттях містяться ідеї (думки), що поділ психіки (акту пізнання) на відчуття та рефлексію зайвий. Хоч око саме по собі не може судити про величини, фігури, розташування та відстані, відчуття дотику формує оку всі ці ідеї. Визнаючи одне джерело знань – відчуття, Кондільяк кваліфікує рефлексію за її походженням як те саме відчуття й указує, що вона є не стільки джерелом ідей, скільки каналом, яким вони впливають із відчуттів. Це дає йому підставу висунути узагальнюючі твердження, ніби судження, міркування, пристрасті, всі душевні операції – не що інше, як відчуття в його різних перетвореннях.

Від самого початку Просвітництво своєю сенсуалістичною психологією серйозно заперечило думку психології XVII ст., насамперед Декарта, про існування вроджених ідей, а заразом було піддано критиці й суб'єктивізм як такий. Статую виявилася за своїм психологічним змістом тим, що вона набула у своєму досвіді. Кондільяк при цьому слушно запитує: чому не стверджувати те саме й про живу людину?

Жан-Жак Руссо: психологія морального виховання. Видатним представником дійсного напрямку Просвітництва був Жан-Жак Руссо (1712–1778), який своєю оригінальною концепцією закономірностей та перспектив суспільного розвитку розкриває в працях: «Міркування про науки та мистецтва» (1750), «Міркування про походження та основи нерівності між людьми» (1755), «Юлія, або Нова Елоїза» (1761), «Про суспільний договір» (1762), «Еміль, або Про виховання» (1762).

Центральною проблемою у творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхів її подолання. Він критикує сучасну йому цивілізацію нерівності і відстоює тезу про те, що розвиток науки не сприяв удосконаленню моральності, звичаїв, життя людей в цілому. Основою суспільного життя Руссо вважав матеріальні, «тілесні» потреби людей, а духовні – їхнім наслідком, що лише опосередковано можуть впливати на суспільне буття.

Руссо одним з перших виявив, що розвиток культури створює «штучні» потреби, задоволення яких має дуже суперечливий характер, завдяки яким людина намагається «здаватися», а не бути. Крім того, він вважає, що культура та мистецтво належать панівним соціальним верствам і є чужими для більшості людей. Проте, хоч Руссо і підкреслював, що наука і культура мало сприяли удосконаленню людського буття, все ж джерело суспільних проблем та конфліктів він вбачав у сфері суспільного розвитку, в соціальній нерівності, яку розумів передусім як нерівність майнову.

Руссо стверджував, що людина від природи добра, але її дивовижно зіпсувала цивілізація. Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у відомому творі «Еміль, чи про виховання». Цікаво зазначити, що він вважався в XVIII–XIX ст. одним з найбільших теоретиків виховання, але сам ніколи не займався вихованням власних дітей (він віддавав їх відразу після народження до притулку). Заслугою Руссо було те, що він створив цілісну картину усього відомого до цього часу про природу дитини, про її розвиток.

Руссо виходив з теорії природної людини і прийшов до думки про необхідність внутрішньої гармонійності і природності в розвитку людини. Існують не тільки індивідуальні, але і загальні для всіх дітей закономірності психічного розвитку, що змінюються з кожним віковим етапом, – підкреслював Руссо. Виходячи з цього, він створив першу розгорнуту періодизацію розвитку. Однак підстава, згідно з якою він розділяв дитинство на періоди, була суто умоглядною. Критерії його періодизації спиралися не на факти і спостереження, а на теоретичні погляди самого Руссо.

Перший період – від народження до двох років, з погляду Руссо, треба присвятити фізичному розвитку дитини. Він вважав, що в цей час у дітей ще не розвивається мова, і був супротивником її раннього розвитку.

Другий період – від двох до дванадцяти років – необхідно присвятити сенсорному розвитку дітей. Руссо вважав, що розвиток відчуттів є основою майбутнього розвитку мислення. Тому він виступав проти раннього навчання, доводячи, що систематичне навчання повинно починатися тільки після дванадцяти років, коли закінчується «сон розуму».

Третій період – цілеспрямоване навчання варто здійснювати в період із дванадцяти до п'ятнадцяти років, коли дитина може адекватно сприйняти і засвоїти пропоновані знання. Однак ці знання повинні бути пов'язані тільки з природними і точними науками, а не з гуманітарними, тому що моральний розвиток, розвиток почуттів у дітей відбувається пізніше.

У *четвертому періоді* – від п'ятнадцяти років до повноліття – саме і відбувається розвиток почуттів у дітей після нагромадження визначеного життєвого досвіду. Цей час Руссо називав «періодом буревіїв і пристрастей» і вважав, що в цей період необхідно виховувати в дітей добрі почуття, добрі судження і добру волю.

У творі «Еміль, або Про виховання» Руссо веде свого уявного вихованця від моменту народження до того часу, коли він, ставши зрілою людиною, не потребуватиме іншого керівника, ніж він сам. Вихователь же має, на думку Руссо, давати лише одну науку – про обов'язки людини. Від теми природного в людині Руссо здійснює перехід до філософії та психології індивідуалізму, тлумачачи цей останній як вихідний природний стан. Усі страждання походять від надмірної скупченості, адже з усіх тварин людина найменш придатна жити стадом. Звідси — заклик жити близько до природи, у цьому вбачається шлях до оновлення. Головний же інтерес в усіх спостереженнях за дитячою психікою Руссо виявляє на переході від природного до морального. Він хоче з'ясувати, де саме ми робимо прорахунок у вихованні, коли природне (тобто добре) набуває спотворених рис, стає злим. Ось типовий хід думок Руссо, зокрема, щодо натурального плачу та можливості його як основи для виникнення аморальних рис людини.

Перший плач дітей є проханням. Якщо не вживати заходів перестороги, воно швидко трансформується в наказ. Діти починають із того, що примушують допомагати собі, а закінчують тим, що примушують служити собі. Таким чином, з їхньої слабкості спочатку виникає почуття залежності, потім народжується ідея влади й панування. А якщо ця ідея зумовлюється у них не стільки їхніми

потребами, скільки послугами дорослих, то починає відчуватися моральний вплив: безпосередня причина тепер лежить не у природі. Ось чому важливо від раннього віку розпізнавати таємні наміри дітей, які лежать в основі жесту або крику. І Руссо як мораліст дає типову для його системи виховання пораду: дитину слід змалку привчати не повелівати ні людьми (бо вона не пан над ними), ні речами (бо вони її не розуміють).

Так само Руссо показує процес народження злості. Дитина тільки тому й буває злою, що вона слабка. Зробіть її сильною – і вона буде доброю: хто міг би робити все, той ніколи не чинив би зла. Виходячи з основного свого положення про автономність моралі відносно розуму Руссо водночас показує роль розуму у формуванні моралі – в розпізнанні добра і зла. І зауважує, що совість, яка примушує людину любити одне й ненавидіти інше, не може розвиватися без розуму, хоч і не залежить від нього. Щойно в дітей з'являється можливість бачити у близьких людях зняряддя, яке можна довільно пускати в дію, вони цим користуються, щоб задовольнити свою схильність і надолужити власну слабкість. Так діти стають нечемними, тиранами, зарозумілими й злими, неприборкуваними.

У тому періоді життя, коли дитина переступить вік немовляти, можна вже говорити про власне життя особистості. Людина починає усвідомлювати саму себе, її пам'ять поширює ідею тотожності на всі моменти існування. Вона набуває здатності відчувати щастя й горе, стає моральною істотою, розвиваючи в собі первісний моральний дар.

Аналізуючи первісний стан людської психіки, Руссо ідеалізує його. У цьому стані, на його думку, діють лише бажання, необхідні для самозбереження, і здатності задовольняти їх, а решту природа приховує у глибині душі, тримає немовби про запас, щоб вони розвивалися в міру потреби. Саме в такому первісному стані й існує рівновага між силою та бажанням, і людина не буває нещасною. Проте як тільки здатності, що до пори «дрімають» як можливість, реалізуються в дії, уява – найактивніша з усіх здатностей – пробуджується та випереджає їх. Сама вона розширює межі можливого (в хорошому або поганому спрямуванні), а отже, спонукає бажання й дає надію на задоволення. Цим уява вносить дисгармонію у структуру психічного. Однак предмет, який спочатку, здавалося, був під рукою, віддаляється так швидко, що його не можна досягти. Відстань, яку треба здолати в гонитві за бажаним, неухильно збільшується. Людина виснажує сили, не досягаючи мети, бо чим більше виграє в насолоді, тим далі відходить від неї щастя. І навпаки, чим ближче людина до свого природного стану, тим менша різниця між її здатностями та бажаннями, й тим менше віддалена вона від щастя. Ніколи, зауважує Руссо, людина не буває менш нещасною, ніж у той момент, коли вона, мабуть, позбавлена всього, адже нещастя полягає не в утраті речей, а в потребі, яку відчувають у них.

Руссо виходить із того, що перші природні рухи завжди правдиві. У серці людини немає нібито споконвіку закладеної в неї зіпсутості. Руссо визнає єдину уроджену пристрасть – самолюбство. Стосовно самої людини воно має позитивний смисл, але якого спрямування набиратиме самолюбство згодом – морального чи аморального, залежатиме від стосунків, у які вступають діти в

ході їхнього зростання. Період від народження до 12 років Руссо називає найнебезпечнішим. Дитина, підліток не бачать, як зароджуються помилки та пороки, і не мають знаряддя для їх подолання – розуму.

На завершенні підліткового віку відкривається сфера моральних стосунків. Виникають можливості для пороку. Разом із прийняттям обов'язків народжуються омана й неправда. Тут Руссо підходить до основних структур особистості: щойно стає можливим робити те, чого робити не слід, постає (свідомо чи несвідомо) потреба приховати те, чого не слід робити.

Розвивається далі концепція: людина має бути сама собі паном. Тоді виникає життєва завзятість. Природа – до послуг такої людини, яка легко підкоряє будь-яку річ своїй волі. У цьому слід бачити головний фокус культури Просвітництва: воля як психологічна проблема виходить на передній план. Людина тепер може управляти, скеровувати собі рівних: здібності й досвід замінюють для неї право і владу. Вона буде паном, не маючи потреби наказувати. Усвідомлюється сила об'єктивної необхідності. Людина досягає зрілості.

У періоді до 12 років дитина оволодіває мовою. Жива рідна мова, виражаючи вікові звичаї, набуває величезної ваги як знаряддя розвитку. Руссо, з одного боку, бачить панівне місце мови у психіці, а з іншого – застерігає проти підміни речей словами.

Здоровий глузд Руссо вважає шостим відчуттям, кваліфікуючи його як результат добре спрямованої діяльності інших відчуттів. Аналогічно тлумаченню загального відчуття в психології Аристотеля здоровий глузд знайомить людину з природою речей шляхом злиття всіх зовнішніх ознак цих речей. Це шосте відчуття не має особливого органа: воно перебуває лише в мозку, і відчуття його, суто внутрішнє, називається поняттям або ідеєю.

Підлітковий вік мислитель визначає, головним чином, як перехід від чуттєвого пізнання до суджень, що охоплює приблизно 12–15-й роки життя. Тут зіткнення зі світом набувають і естетичного характеру, але саме зі світом, а не з його відображеннями в книгах. Руссо стверджує: підліткові не потрібні жодні інші книги, крім світу, жодні інші настанови, крім фактів. Дитина, читаючи, не мислить, не навчається, а лише заучує слова.

Перехід від одного віку до наступного пов'язується з психологічними кризами. Така криза виникає з появою пристрастей, котрі тлумачаться як головні знаряддя самозбереження. Пристрасті мають природний характер. І тут Руссо оспівує любов людини до самої себе, адже це узгоджується з порядком речей. Більше того, він радить людям любити себе понад усе, а також усе те, що їх оберігає. Однією з найважливіших криз, які спонукають до психічного розвитку, є статєва любов. Через неї людина входить до всього людського роду. В юнацькому віці це почуття становить моральний, естетичний, пізнавальний фокус розвитку.

Сам по собі юнацький вік, зауважує Руссо, є часом гуманності, але ранній інтерес до розпусти породжує антилюдяність, жорстокість, мстивість, несамовитість. Юність, як вік мстивості, ненависті водночас є віком співчутливості, лагідності, великодушності. Юнак, що народився з поганими задатками, але зберіг до 20 років свою цнотливість, протягом життя буває

найвеликодушнішим, найдобрішим, зі всеохоплюючою любов'ю до людей.

Характерну рису юнацького віку Руссо відкриває далі: слабкість духовна робить людину співчутливою; спільне лихо налаштовує серця на людяність. Будь-яка прив'язаність є ознакою неспроможності у власній ініціативі. Дружба виникає з безпорадності. Нещасній людині юнак прагне допомогти. Жалість стає солодкою. Ставлячи себе на місце знедоленого, ми відчуваємо задоволення, що лихо трапилось не з нами. І все ж, зауважує Руссо, печальна картина стражденного людства має пробудити в серці юнака перше істотне співчуття. Жалість Руссо називає феноменологічно першим почуттям. Уявлення про чуже страждання взагалі робить жалість можливою. Руссо виводить із цих спостережень певну закономірність: «Серцю людському властиво ставити себе на місце не тих людей, які щасливіші за нас, а тих, які більше нас заслуговують на жалість».

Клод Гельвецій: соціальна психологія особистісних інтересів. Клод Андріан Гельвецій (1715–1771) у своїх головних працях «Про розум» (1758) та «Про людину» (1770) намагається застосувати основні матеріалістичні принципи до осмислення проблем людського буття, перебудови суспільного життя на принципах Розуму і Справедливості, дослідження морально-етичної проблематики, механізмів узгодження особистісних та суспільних інтересів.

Головне завдання своєї філософії Гельвецій вбачає в пошуку можливого суспільного стану, який би забезпечив умови для втілення моральності і досягнення щастя. Найкращою формою суспільної організації він вважає таку, при якій закони мають забезпечити загальне благополуччя і достатню справедливість. Людину Гельвецій, як і інші філософи-просвітителі, розглядає як частину природи, проте враховує, що суттєві її характеристики неможливо пояснити лише природною організацією. Так, розглядаючи проблему походження свідомості, він наголошує на зв'язку розвитку свідомості не просто із суспільним життям, а насамперед з трудовою діяльністю, з виготовленням та застосуванням знарядь праці.

Гельвецій підкреслював, що розум розвивався із чуттєвості тому, що завдяки наявності рук, пальці яких можуть маніпулювати різними предметами, люди виробляли різні знаряддя та засоби добування їжі, будували житло, винаходили та удосконалювали ремесла. Без цієї діяльності, на його думку, люди не змогли б вийти зі стану дикості й створити цивілізацію. Гельвецій підійшов до осмислення суспільно-історичної обумовленості свідомості і пізнання, пов'язуючи їх з практичними інтересами людей. Він наголошує, що розум не дається людині від народження. Від природи людина має лише здатність відчувати, з якої потім уже розвивається розум, здатність усвідомлення та мислення. На його думку, подальша ж величезна розумова нерівність є результатом відмінностей у вихованні. Гельвецій підкреслював, що ніхто не отримує однакового виховання і не може бути поставленим в однакові умови з іншими, проте в належних умовах кожна людина здатна піднятися на найвищі щаблі культури.

У питаннях свідомості Гельвеція цікавив не стільки її гносеологічний аспект, скільки ціннісний, аксеологічний, що спрямовує поведінку людини в

суспільстві. На відміну від інших просвітителів Гельвецій заперечує вроджений характер моральних принципів. Людина не народжується ні доброю, ні злою. Усім тим, чим вона є, людина зобов'язана вихованню як цілісному процесу формування особистості, у якому велике значення має вплив суспільного середовища. Правда, при цьому Гельвецій усе ж весь час апелює до «людської природи». Вихідною характеристикою «людської природи» Гельвецій вважає «фізичну чуттєвість», внаслідок якої людина є чутливою до болю та задоволення, насолоди і відповідно має почуття любові до насолоди та відрази до страждання. З цих двох почуттів, які завжди притаманні душі людини, у неї формується любов до себе. Ця любов до себе, на думку Гельвеція, є первинним мотивом усіх наших дій і як вихідне природне почуття може перетворюватись як у найвищі чесноти, так і в найнищі пороки.

З огляду на цей принцип Гельвецій намагається пояснити механізми людської діяльності. У цих механізмах він виділяє три головні пружини, які утворюються на основі любові до себе: пристрасті, прагнення до щастя та інтереси. Гельвецій підкреслює, що в сфері моралі пристрасті, прагнення до щастя та інтереси мають таке ж значення, яке має рух у світі фізичному. Рух створює, руйнує, зберігає, оживляє, без нього усе було б мертвим, а пристрасті та інтереси все оживляють у світі моральному. Поняття пристрастей, прагнення до щастя та інтересів у Гельвеція пов'язані дуже тісно і часто співпадають за змістом. Пристрасті спрямовані на реалізацію людського прагнення до щастя, а воно у свою чергу входить до визначення інтересу як усього того, що може дати нам задоволення, насолоду або ж звільнити нас від страждання. Слід підкреслити, що пристрасті та інтереси в Гельвеція наповнені соціально-культурним змістом. Він апелює до тих пристрастей та інтересів, які своїм виникненням зобов'язані існуванню суспільства. До них Гельвецій відносить: гордість, прагнення до слави, патріотизм, любов, дружбу і т.д., підкреслюючи, що вони не існували для людини, яка могла відчувати лише фізичні задоволення чи страждання. Вони є продуктом суспільства, і тому саме вони оживляють все в світі людських відносин та діянь.

Положення про пристрасті та інтереси, як пружини людської діяльності орієнтоване у Гельвеція на виявлення об'єктивних соціальних детермінант цієї діяльності. При цьому він шукає детермінанти діяльності не лише індивідів, а й великих соціальних груп, станів, класів і суспільства в цілому. Гельвецій розрізняє три групи інтересів: інтереси індивідів (особистісні), інтереси соціальних груп (спільні) та інтереси суспільства (суспільні). У філософсько-психологічному осмисленні інтересів він бачив шлях до розуміння того, що таке чесноти і пороки, добро і зло. З його точки зору, інтереси є етично нейтральними, а своїми чеснотами чи пороками люди зобов'язані виключно тим видозмінам та викривленням, яким піддаються особистісні інтереси під впливом суспільства. Ту чи іншу етичну спрямованість особистісні інтереси набувають в суворій залежності від того, як верховна влада, законодавець визначає суспільні інтереси. Тому, помічаючи в тому чи іншому суспільстві домінування пороків, слід говорити не про злостивість людей, а про нерозумність та неуцтво законодавців, які винні в протиставленні особистісних та суспільних інтересів.

Отже, єдиний шлях до суспільства доброго, справедливого – це узгодження шляхом розумного законодавства особистих та суспільних інтересів. Необхідно, щоб суспільні інтереси стали для громадян особистими, щоб служіння суспільству стало вищим особистим інтересом і пануючою пристрастю. Добродійна людина, як підкреслює Гельвецій, – це не та, яка жертвує своїми звичками та найсильнішими пристрастями заради спільного інтересу – така людина просто неможлива, а та, чия сильна пристрасть до такої міри узгоджується із суспільним інтересом, що вона завжди змушена бути добродійною.

Отже, вчення про асоціації англійських мислителів XVIII століття, як у матеріалістичному, так і в ідеалістичному варіантах, направляли наукові пошуки багатьох західних психологів двох наступних століть. Якою уможлиблюючою не була б діяльність нервової системи у Гартлі, вона власне кажучи, уявлялася як орган, що передає зовнішні імпульси від органів почуттів через головний мозок до м'язів, інакше кажучи, як рефлекторний механізм. У цьому сенсі Гартлі став спадкоємцем декартового вчення про рефлекторну природу поведінки. Знайшла своїх послідовників на рубежі XIX – XX століть і лінія, намічена Берклі і Юмом. Її продовжили не тільки філософи-позитивісти, а й психологи, що зосередили зусилля на аналізі елементів суб'єктивного досвіду як особливих, ні з чого невиведених психічних реалій.

ТЕМА 7 РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В ХІХ ст.

Становлення німецької емпіричної психології. Природничо-наукові передумови психології. Психологія першої половини ХІХ ст. Розвиток асоціативної психології. Виникнення психофізики та психометрії.

Емпірична філософія і психологія, які виникли в Англії, проникли й до Німеччини. Цьому передувала значна робота мислителів ХVІІІ ст. На початку ХІХ століття стали складатися нові підходи до вивчення психіки. Відтепер не механіка, а фізіологія стимулювала зростання психологічного знання. Маючи своїм предметом особливе природне тіло, фізіологія перетворила його в об'єкт експериментального вивчення. На початковому етапі керівним принципом фізіології було «анатомічне начало». Функції (у тому числі психічні) досліджувалися під кутом зору їхньої залежності від побудови органу, його анатомії. Умоглядні погляди колишньої епохи фізіологія переводила на мову досвіду.

Так, фантастична за своєю емпіричною фактурою рефлекторна схема Декарта виявилася правдоподібною завдяки виявленню розходжень між чутливими (сенсорними) і руховими (моторними) нервовими шляхами, які ведуть до спинного мозку. Відкриття належало лікарям і натуралістам чеху **І. Прохазке**, французу **Ф. Мажанді** й англійцю **Ч. Беллу**. Воно дозволило пояснити механізм зв'язку нервів через так звану рефлекторну дугу, порушення одного плеча якої закономірно і неминуче пускає в дію інше плече, породжуючи м'язову реакцію. Поряд з науковим (для фізіології) і практичним (для медицини) це відкриття мало важливе методологічне значення. Воно дослідним шляхом доводило залежність функцій організму, що стосується його поведінки в зовнішньому середовищі, від тілесного субстрату, а не від свідомості (чи душі) як особливої безтілесної сутності.

Друге відкриття, що підривало версію існування душі, було зроблено при вивченні органів відчуття, їхніх нервових закінчень. Виявилось, що якими б стимуляторами на ці нерви не впливали, результатом буде той самий специфічний для кожного з них ефект. Наприклад, будь-яке подразнення зорового нерва викликає в суб'єкта відчуття спалахів світла.

На цій підставі німецький фізіолог **Іоганнес Мюллер** (1801-1858) сформулював «закон специфічної енергії органів почуттів»: ніякою іншою енергією, крім відомої фізиці, нервова тканина не володіє. Висновки Мюллера зміцнювали науковий погляд на психіку, показуючи причинну залежність її почуттєвих елементів (відчуттів) від об'єктивних матеріальних чинників: зовнішнього подразника й властивостей нервового субстрату.

Нарешті, ще одне відкриття підтвердило залежність психіки від анатомії центральної нервової системи та лягло в основу френології, що набула величезної популярності. Австрійський анатом **Франц Галль** (1758-1828) – запропонував «карту мозку», відповідно до якої різні здібності «розміщені» у визначених ділянках, мозку. Це на думку Галля, впливає на форму черепа і

дозволяє, обмацуючи його, визначати по «шишках», наскільки розвинуті в індивіда розум, пам'ять та інші функції. Френологія, при всій її фантастичності, спонукала до експериментального вивчення локалізації психічних функцій у головному мозку.

Розвиток асоціанізму

Як ми знаємо, у психології на початку ХІХ ст. домінувало вчення про асоціації. Воно залишалося єдиним напрямом, здатним не тільки описувати, але й пояснювати факти. Ідеї асоціанізму одержали найбільшої популярності в Англії, де лідерами цього напрямку виступили батько і син Міллі.

Англійський історик і економіст **Джеймс Мілль** (1773-1836) повернувся до уявлень про те, що свідомість – це свого роду психічна машина, робота якої відбувається строго за законами асоціації. Усякий досвід складається, в кінцевому рахунку, з найпростіших елементів (відчуттів), що утворюють ідеї (спочатку прості, потім усе більш складні). Ніяких вроджених ідей не існує.

Джон Стюарт Мілль: ментальна хімія. Син Джеймса – Джон Стюарт Мілль (1806-1873) був у епоху володарем дум не тільки Англії, але й у континентальній Європі. Його праці з логіки, етики та інших наук користувалися великою популярністю. Якщо для його батька зразком точного знання була механіка, то син знаходився під впливом хімії, яка успішно розвивалася в той період. Він став говорити про «ментальність (психічне) хімії», тобто про виникнення з найпростіших елементів свідомості нових, що володіють власними якостями структур цієї свідомості, – подібно, до того, як з водню і кисню виникає зовсім новий продукт – вода. Постулат, відповідно до якого основна задача психології, – вивчати закони виникнення й асоціації ідей як елементів свідомості, на кілька десятиліть став основою її як самостійної науки. Коли незабаром виникла нова експериментальна психологія, що, на відміну від Д.С.Мілля, не обмежувалася загальним, умоглядним міркуванням того, що ідеї утворюють нові синтези, вона (це нова психологія) йшла слідами Мілля.

«Психічна хімія» пояснювала, чому багато відчуттів, наприклад звук скрипки чи смак апельсина (який є в дійсності, значною мірою запахом), сприймаються у вигляді простих і єдиних, хоча вони обумовлені складними стимулами, подібно до того, як вода уявляється простою і єдиною, хоча вона складається з кисню і водню. Цей погляд суттєво вплинув на програму роботи перших психологічних лабораторій. Передбачалося, що шляхом експериментального аналізу вдасться вичленувати «атоми» свідомості й одержати у психології щось схоже менделєєвській таблиці. Беручи за вихідний початок всіх досягнень людської культури роботу індивідуальної свідомості, Д.С. Мілль започаткував напрямок, що одержав назву психологізму. Економіка, політика, мораль, право, виховання розглядалися як ефекти дії психологічних законів. Асоціація трактувалася як ключ до всіх людських феноменів та проблем.

Аргументація Мілля зводилася до двох тез: а) є закони розуму, що відрізняються від законів матерії, але подібні з ними стосовно повторюваності, необхідності проходження одного явища за іншим; б) ці закони можуть бути відкриті за допомогою дослідних методів – спостереження та експерименту.

Герберт Спенсер: еволюційна психологія. Англійський філософ і психолог Г. Спенсер (1820-1903) був одним із засновників філософії позитивізму, у руслі якого, на його думку, повинна розвиватися психологія. Його прагнення зробити психологію об'єктивною наукою збіглося із загальними тенденціями в її розвитку. Основою такої позитивістської психології Спенсер робить теорію еволюції. Таким чином, у його теорії переплітаються впливу позитивізму, еволюційного підходу й асоціанізму, що Спенсер і переробляє виходячи із своїх прагнень до побудови нової психології.

Переглядаючи предмет психології, Спенсер писав, що психологія вивчає співвідношення зовнішніх форм з внутрішніми, асоціації між ними. Так, він розширив поняття «предмет психології», включаючи в нього не тільки асоціації між внутрішніми чинниками (асоціації тільки у полі свідомості), але й вивчення зв'язку свідомості з зовнішнім світом.

Досліджуючи роль психіки в еволюції людини, Спенсер говорив, що психіка є механізмом адаптації до середовища. Тобто психіка виникає закономірно на визначеному етапі еволюції, у той момент, коли умови життя живих істот ускладнюються настільки, що пристосуватися до них без адекватного їхнього відображення неможливо.

Спенсер виділив етапи розвитку психіки виходячи з того, що психіка людини є вищим ступенем психічного розвитку, що з'явився не відразу, але поступово, у процесі ускладнення умов життя і діяльності живих істот. Вихідна форма психічного життя – відчуття – розвивалося з подразливості, а потім з найпростіших відчуттів з'явилися різноманітні форми психіки. Усі вони є інструментами виживання організму, приватними формами адаптації до середовища. Такими приватними формами пристосування є: *рефлекс, інстинкт, навички, реалізовані в поведінці, – і відчуття, пам'ять, воля, розум, що існують у свідомості.*

Говорячи про роль кожного етапу, Спенсер підкреслював: головне, значення розуму в тім, що він позбавлений обмежень, що притаманні нижчим формам психіки, і тому забезпечує найбільш адекватне пристосування індивіда до середовища. Ця ідея про зв'язок психіки, головним чином, інтелекту з адаптацією стане провідною для психології початку ХХ століття.

Спенсер поширив закони еволюції як на психіку, так й у соціальне життя, розвиваючи органічну теорію суспільства. Він зазначав, що людині необхідно пристосовуватися як до природи, так і до соціального оточення: тому його психіка розвивається у процесі розвитку людського суспільства. Одним із перших у психології Спенсер порівнював психологію дикуна і цивілізованої людини, роблячи висновок, що в сучасної людини більш розвинене мислення, тоді як у первісних людей було більш розвинене сприйняття. Такі висновки в той час були досить нетрадиційними і принциповими. Вони дозволили ученим розробити порівняльні методи психічних досліджень, які одержали широкого поширення. Аналізуючи різницю у психічному розвитку людей, що належать до найрізноманітніших народів і різного часу. Спенсер переглядав колишні погляди асоціанізму на прижиттєвість формування знань. Він писав, що найбільш часто повторювані асоціації не зникають, але закріплюються в мозку людини і

передаються в спадщину. Таким чином, свідомість – не чистий аркуш, вона наповнена асоціаціями. Ці вроджені асоціації визначають різницю між мозком європейця і мозком дикуна.

Теорія Спенсера отримала широкого поширення, зробивши величезний вплив на експериментальну психологію, психологію поведінки, на формування генетичної (дитячої) психології.

Поява принципу біологічного детермінізму

Велике значення для розвитку психологічної науки мали вчення, які ґрунтувалися на біологічній причинності явищ у живій природі. Найважливіші з цих причин були відкриті англійцем Чарльзом Дарвіном і французом Клодом Бернаром.

Обидва вчення виходили з принципу активності організму. Але на відміну від колишньої біології, що шукала «життєву силу» за межами природних, доступних спостереженню і досвіду факторів, вони строго керувалися даними досвіду, спостереження, а там, де це можливе, – й експерименту. Поряд з активністю, обидва зазначених вчення строго науково пояснювали доцільність життєвих реакцій.

За **Дарвіном**, природний добір безжалісно винищує живі субстрати, яким не вдається подолати труднощі середовища. Причому тут була мовби подвійна активність. Організм повинен був задіяти усі свої ресурси (також і психічні), щоб вижити, а середовище змінювалося, і організм змушений був, знов-таки пускаючи в хід свої ресурси, пристосовуватися (адаптуватися). Тому середовище завдяки своїм змінам виявилось творчою силою. Згідно з Бернаром, організм також змушений поводитися активно й доцільно, використовуючи спеціальні механізми підтримки в тілі стабільності (сталості змісту кисню, визначеного тиску у крові і т.п.), щоб забезпечити активність своєї поведінки.

В результаті склалася нова «картина організму», як пристрою, яке підпорядковується законам, невідомим неорганічним тілам. По-новому розумілися причинність, системність, розвиток. І ця нова картина стала основою розуміння психічних функцій, які відтепер розглядалися під тим самим кутом зору, що й інші функції живих систем (а не позбавлених життя машин). На цьому фундаменті складалася психологія як особлива наука. Її формування відбувалося у вигляді виникнення та розвитку різних галузей.

Чарльз Роберт Дарвін: революція в біології. Ч. Дарвін (1809-1882) створив теорію про еволюцію живого на Землі, про походження видів, їх властивостей (включаючи психічні) і форми поведінки. Ідеї про еволюцію життя висловлювалися протягом століть багатьма мислителями і натуралістами. Дарвін вперше об'єднав дані багатьох наук і виявив механізми філогенезу (історичного формування групи організмів), обґрунтувавши вчення про походження видів шляхом природного добору. *Спадковість, мінливість, добір – такі фактори еволюції.*

В основі природного добору лежить вимирання непристосованих і виживання пристосованих. Цим пояснюється відносна доцільність організмів, їхня пристосованість до умов зовнішнього середовища, безперервне удосконалювання в процесі добору.

До Дарвіна єдиними способами наукового пояснення явищ вважалися способи, які диктувалися «царицею наук» – механікою. Але механічна причинність не могла пояснити реальним, підтверджуваним повсякденним досвідом доцільність життєвих проявів. Це зміцнювало думку про те, що ці прояви залежать від дії споконвічно закладених в організмі нематеріальних цілей, керуючих його реакціями та розвитком. Такий погляд, названий *телеологією* (від грецького «те лоз» – ціль), був спростований вченням Дарвіна, що пояснював доцільність функцій організму, не вдаючись до уявлень про безтілесну мету. Засобами точного раціонального аналізу було доведено, що, крім механічної причинності, що діє у світі нерукотворної природи, існує біологічна причинність, якій властиві фактори саморегуляції і розвитку життя, у тому числі і психічні.

Публікація головної праці Дарвіна *«Походження видів шляхом природного добору»* відкрила нову епоху в розвитку сучасної біології. І оскільки психіка має біологічні корені і підстави, революційні події у біології, викликані дарвінізмом, змінили весь вигляд психологічної науки.

Психологія виходила з визначеного розуміння як середовища, так і організму, що з нею взаємодіє. Середовище (до Дарвіна) мислилося у вигляді сукупності стимулів, що роблять в організмі ефект відповідно до споконвічно заданого пристрою. Відповідно до вчення Дарвіна середовище виявлялося силою, здатною не тільки викликати реакції, але й змінювати життєдіяльність (оскільки від організму вимагалось пристосуватися до неї). Спонтанна активність, яку було прийнято вважати далі непоясненою властивістю живого, поступилася місцем безперервному впливу зовнішніх умов, що неблаганно знищують усе, що не могло адаптуватися (пристосуватися). При цьому середовище виступало не тільки як джерело впливу на організм, але й як об'єкт активних дій самого організму. Змінилося і поняття про організм: попередня біологія вважала види незмінними, а живе тіло – своєрідною машиною раз і назавжди фіксованою фізичною і психічною конструкцією. Розглядаючи тілесні процеси та функції, як продукт і знаряддя пристосування до зовнішніх умов життя, Дарвін висунув нову модель аналізу поведінки у цілому та його компоненти (включаючи психічні) зокрема.

Важливе наукове і світоглядне значення мала книга Дарвіна *«Походження людини»*. Доказ тваринного походження людини викликав запеклу протидію клерикальних кіл. Порівнюючи людський організм із твариною, Дарвін не обмежився анатомічними і фізіологічними ознаками. Він ретельно порівняв виразні рухи, які супроводжують емоційні стани, встановивши подібність між цими рухами людини й високоорганізованих живих істот – мавп. Свої спостереження Дарвін викладав у книзі *«Виразження емоцій у тварин і людей»*. Основна пояснювальна ідея Дарвіна полягала в тім, що виразні рухи (оскал зубів, стиснення кулаків) – не що інше, як рудименти (залишкові явища) рухів наших далеких предків. Колись, в умовах безпосередньої боротьби за життя, ці рухи мали важливий практичний зміст.

Вчення Дарвіна змінило сам стиль психологічного мислення. Відкрилася можливість розглядати реакцію організму, що спостерігається, не тільки як

відповідь на ситуацію, але й як реакцію, спрямовану на можливо більш успішну поведінку в майбутніх обставинах. Властиве організму настроєність на майбутнє, готовність діяти в умовах (наприклад, у випадку загрози існуванню) виступали як ефект природного добору, що надає індивіду ціною життя попередніх поколінь більше шансів на виживання.

Тріумф дарвінівського вчення остаточно затвердив у психології *принцип розвитку*. Виникли нові галузі психологічного дослідження – такі, як диференційна психологія (імпульс якої додала ідея Дарвіна про те, що вже генетичні чинники – спадковість – визначають розходження між людьми), дитяча психологія (Дарвінові належить «Біографічний нарис однієї дитини»), зоопсихологія (робота Дарвіна «Інстинкт») та ін.

І.М. Сеченов: рефлексорна теорія психічного. Іван Михайлович Сеченов (1829-1905 рр.) – фізіолог за фахом, свої наукові інтереси зосередив на розвитку психології як природничої науки. Досліджував психологічні проблеми фізіологічним шляхом, вважав, що психолог мусить стати фізіологом.

Основоположна теза у теорії Сеченова – мозок є органом психічного. Мозок є орган душі, тобто такий механізм, який, будучи приведеним будь-якими причинами у дію, дає в остаточному результаті той ряд зовнішніх явищ, якими характеризується психічна діяльність.

У праці «Рефлекси головного мозку» (1863 р.) зазначає, що всі зовнішні прояви мозкової діяльності зводяться до м'язового руху: всі без винятку якості зовнішніх проявів мозкової діяльності, яка характеризується, наприклад, словами «натхненність», «пристрасність», «насмішка», «смуток», «радість», є не що інше, як результат більшого або меншого м'язового скорочення.

В ті часи наука вже розділяла за походженням всі м'язові рухи на 2 групи – недовільні і довільні. Сеченов починає своє дослідження з найпростіших рухів за участю не головного мозку, а спинного. Робота мозку в цілому уявляється як машиноподібна: головний мозок, взятий як орган психічного, за певних умов може здійснювати рухи фатально, машиноподібно, як наприклад, в стінному годиннику стрілки рухаються фатально від того, що гирі крутять годинникові колеса. Сеченов до тілесних приєднує психічні процеси, і розглядає останні, як машиноподібні.

У другій частині трактату «Рефлекси головного мозку» здійснює спробу підвести явища довільних рухів під машиноподібну діяльність. Сеченову вдалося показати, що й високі форми довільної діяльності можна розчленувати на рефлекси, які починаються чуттєвим збудженням, продовжуються м'язовим рухом. Джерело довільного руху – в збудженні чутливого нерва. Механізм «довільності» – це рухова реакція довільного типу на зовнішній подразник. Ми часто його не помічаємо, але наявність його не підлягає сумніву.

Затримка рухів, на думку вченого, сприяє утворенню вміння мислити, думати, міркувати. Психічний акт не може з'явитись у свідомості без зовнішнього чуттєвого збудження, так як і думка. Якщо думка оформлюється в слові, то рефлекс залишається лише у м'язах, які виконують розмовні функції, думка відокремлюється від дії.

Вчений довів, що всі акти свідомого чи несвідомого життя за способом

походження – суть рефлексу. У рефлекторній теорії психічного, природа організму відіграє у визначенні поведінки незначну роль. У роботі «Елементи думки» дає розгорнуту картину розвитку мислення з чуттєвого досвіду. Будь-яка думка це зіставлення уявних об'єктів один з одним у певному відношенні. Досліджує три головних відношення між елементами думки – схожість, співіснування і послідовність.

Рефлекторна теорія психіки виходить з того факту, що поза людською психікою існує великий об'єктивний світ незалежно від волі людини. Завдання психології полягає в тому, щоб визначити характер їхньої взаємодії, тобто показати, що вносять суб'єкт і об'єкт в той образ дійсності, який створює психіка.

Виникнення психофізики та психометрії

В другій половині XIX ст. створюються об'єктивні умови для виділення психології в самостійну науку. Але для цього потрібно було відкрити її своєрідні закони, а у дослідженнях деталізувати психічне, його структуру. Вчені почали досліджувати такі безпосередні дані, як свідомість, суб'єктивне, внутрішнє, безпосередній досвід.

Гюстав Теодор Фехнер (1801-1887 рр.) – поет, вчений, філософ створив нову самостійну область знань – психофізику. У роботі «Елементи психофізики» (1860 р.) сформулював основне завдання психофізики: розробити точну теорію співвідношення між фізичними та психічними явищами, а також між душею та тілом. Метою Фехнера було вивчення відчуттів.

Вчений створив експериментальні методи та психофізичний закон. Оскільки подразник, який викликає відчуття, може бути вимірний, Фехнер зауважив, що виміряти відчуття можливо, вимірявши інтенсивність фізичного подразника. Початком відліку при цьому виступала та мінімальна величина подразника, при якій виникає перше, ледь помітне відчуття. Це нижчий абсолютний поріг.

На основі численних спостережень установив закон: постійній різниці в напруженнях відчуттів (завжди мають однакову величину) в певних межах постійно пов'язані з однаковими відносними різницями в силі подразнень. Якщо на один і той же орган чуття діють різні подразнення, напруження яких утворюють геометричний ряд, то виникають відчуття, напруження яких утворюють арифметичний ряд.

Німецький фізіолог **Людвіг Ланге** (1825-1885 рр.) виділив відмінності сенсорної і моторної реакцій та показав, що в залежності від того, чи налаштований піддослідний на сенсорну сторону процесу чи має він установку на його моторний аспект, час реакції істотно змінювався. З того часу почалося дослідження установки.

Дослідження кількісних аспектів психічних процесів відкривали можливість об'єктивного підходу до психічних явищ. В цьому полягає принципове значення робіт в області психофізики та психометрії.

Г. Лебон «Психологія мас». Гюстав Лебон (1841-1931 рр.) - французький учений-філософ, соціолог, психолог, медик, а також фізик і хімік. Головною його

темою й загадкою була психологія людини, через яку, й завдяки якій тільки й можливо розкрити сенс людської історії. Лебоніві належать праці: «Людина і суспільство» (1881 р.), «Наукові основи філософії історії» (1931 р.), «Психологічні закони еволюції народів» (1894 р.), «Психологія народів і мас» (1895 р.), «Психологія соціалізму» (1908 р.), «Психологія нового часу» (1920 р.), «Психологія виховання» (1910 р.) та ін.

Праця «Психологія народів і мас» є своєрідним підсумком його досліджень з історичної психології. Якщо Т. Карлейль вважав героїв рушійною силою історії, то Лебон показує «роль великих людей у розвитку цивілізації». Він підкреслює, що «невеликий відбір видатних людей, яких має цивілізований народ і яких було б досить знищити в кожному поколінні, щоб відразу викреслити цей народ зі списку цивілізованих націй, саме й становить істинне втілення сил раси». Саме ці люди здійснюють прогрес у науках, мистецтвах, промисловості, в усіх галузях цивілізації.

Натовп користується цими досягненнями, але не любить тих, хто над ним підноситься, й саме ці останні люди стають мучениками натовпу. Ідея рівності згубна для народу, каже Лебон. «Щоб рівність панувала у світі, слід було б понизити поступово все, що складало цінність певної раси, до рівня того, що в ній є найнижчого. Піднести інтелектуальний рівень останнього із селян до генія неможливо. Легко знищити таких геніїв, але їх не можна замінити».

В суспільно-політичній діяльності фанатизм має перевагу над поміркованістю. Фанатики з обмеженим розумом, але з енергійним характером та з сильними пристрастями можуть засновувати релігії, імперії, піднімати маси. Щодо таких людей створюється ідеал, йому вклоняються, далі його знищують. Лебон твердить, що найзнаменитіші творці різних *fata morgana* найрадикальніше перетворювали, змінювали світ, бо втілювали мрії народу. Сила дії цих людей мало залежить від того, істинні вони чи ні. Історія свідчить, що найбезглуздіші ідеї завжди сильніше впливали на людей і відігравали найважливішу роль. Із усіх чинників розвитку цивілізації ілюзії становлять чинник наймогутніший.

Розглядаючи маси як інертну, пасивну силу, яка тільки й здатна жити в ілюзіях, Лебон зазначає прагнення мас до абсолютних, не хибних істин. Тим часом, підкреслює Лебон, речі самі по собі не змінюються. Лише ідеї щодо цих речей підлягають змінам. Лукаві політики на ці ідеї й спираються, що в цілому формує демагогічний стиль життя, проголошення і сприймання гасел, де кожне слово зрозуміле, а в цілому хто зна, що означає це гасло.

Лебон скаржить, що головною рисою його епохи є заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу. А натовп може відігравати тільки руйнівну роль, що призводить до розпаду цивілізації. Хоч би якими були індивіди з їхнім характером і розумом, як тільки вони потрапляють у натовп, цього досить, щоб у них утворилася колективна душа, й вони тепер мислять і чинять інакше, ніж поза натовпом.

Люди відрізняються своїм свідомим ставленням до світу, вони уніфікуються в глибинних рушійних силах поведінки. Натовп стає безвідповідальним, адже він анонімний. У натовпі будь-яке почуття заразливе, тому індивід приносить у жертву особисті інтереси колективним. У натовпі, й це

головне, людина піддається навіюванню. Паралізується свідомо мозкова діяльність. Людина не усвідомлює своїх вчинків, діє стрімголов; вона перетворюється на робота, в якого немає своєї волі. Натовп може обернути боягуза на героя, скептика – на віруючого, чесну людину – на злочинця.

Лебон розглядає почуття й моральність натовпу, його міркування та уяву, релігійні форми, в які втілюються його переконання, класифікує натовп і дає детальну характеристику злочинному натовпові, діям присяжних та кримінальним судам, а також парламентським зборам.

Передовсім впадають в око імпульсивність, мінливість і роздратованість натовпу. Натовп ніколи не чинить завбачливо. Він нетерпимий, піддається впливові авторитету, консервативний Натовп, позбавлений будь-яких критичних здатностей, виступає як надзвичайно легковажний. У ньому надзвичайно активно діє механізм утворення колективних галюцинацій. Тому Лебон зауважує, що найсумнівніші події саме ті, які спостерігалися найбільшим числом людей. Після смерті героїв навколо них створюються легенди.

Маси поважають силу, а доброта їх мало хвилює. Готовий виступити проти слабкої влади, натовп рабоподібно схиляється перед сильною владою. Як такий, що швидко стомлюється від своїх негараздів, натовп інстинктивно прагне до рабства. Психологічно Лебон пояснює ці властивості натовпу тим, що він мислить образами, які постають один за одним без будь-якого зв'язку.

Найперший доказ істинності для натовпу – це наявність чудесного. В усіх релігіях віруючі для доказу вимагають творення чуда. Ці та інші факти дають можливість Лебоні стверджувати, що чудесне й легендарне є істинним фундаментом становлення цивілізації. Докази не впливають на натовп. Він потребує релігійних настановлень, оскільки всі вірування можуть бути засвоєні тільки у випадку, якщо вони втілені в релігійну форму, яка не допускає жодних заперечень. Віддалені чинники дії натовпу – це раса, традиції, характер часу, установи та виховання. Важливу роль також відіграє слово, а не його реальний сенс. Лебон слушно зауважує, що дуже часто слова з надто невизначеним сенсом мають найбільший вплив на натовп. Це стосується, зокрема, таких термінів, як соціалізм, рівність, свобода та ін. Ці слова, підсумовує він, утворюють синтез усіх несвідомих різноманітних потягів і надій на їх реалізацію. Ні докази, ні переконання: не можуть вистояти проти відомих слів і формул.

Таким чином, психологічна думка першої половини XIX ст. відкрила шлях до розвитку психології, про що йтиметься далі.

ТЕМА 8

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ ТА РОЗВИТОК ЇЇ ГАЛУЗЕЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Перші програми як самостійної науки. Розвиток галузей психології у другій половині ХІХ ст. Експериментальна психологія. Диференційна психологія. Психологія розвитку. Соціальна і культурно-історична психологія.

З початком експериментів В.Вундта у психологічній лабораторії, яку він відкрив у Лейпцігу (1879), психологія виділяється у самостійну науку. Разом з цим розпочинає свій життєвий шлях експериментальна психологія як окрема галузь науки. Століттями «домівкою» психології вважалася філософія. У середині ХІХ ст. психологія залишає її і починає відстоювати права на самостійність серед інших позитивних наук. Свої «сертифікати» на незалежність вона здобувала, по-перше, у математиці, по-друге, в експерименті. Інтерес до особливостей дитячої психіки, в зв'язку з задачами навчання і виховання, був властивим усій передовій науково-педагогічній думці Нового часу, починаючи від Х.Вівеса, Я.А.Коменського і Д.Локка. У другій половині ХІХ ст. цей інтерес, що різко загострився через підйом економічного життя і потребою в нових формах освіти, відтворили праці Ж.-Ж.Руссо і І.Песталоцці. Останній прямо вказував, що хоче побудувати весь процес навчання на психологічній основі. Але така основа ще не була підготовлена наукою.

Експериментальна психологія

Отже, перші паростки експериментальної науки психології почали з'являтися, коли фізіологи, проводячи експерименти над ефектами роботи органів відчуття, стали обробляти результати своїх експериментальних даних. Відтепер вони мали справу не з уявлюваними елементами безтілесної душі, а з її реальними реакціями на фізичні стимулятори. Тепер предметом математичних узагальнень служили факти, доступні експериментальній перевірці.

Перше фундаментальне коло цих фактів було об'єднано під назвою психофізики. Її основоположником став німецький учений **Густав Теодор Фехнер** (1801-1887). Він звернув увагу на відкриття органів відчуттів іншого дослідника – фізіолога **Ернста Вебера** (1795-1878).

Е.Вебер задався питанням, наскільки варто змінювати силу роздратування, щоб суб'єкт уловив ледь помітне у відчутті. Таким чином, акцент змістився: попередників Вебера цікавила залежність відчуттів від нервового субстрату, його самого – залежність між континуумом відчуттів і континуумом фізичних стимулів, що їх викликають. Виявилось, що між первісним подразником і наступними існує цілком визначене (різне для різних органів відчуттів) відношення, при якому суб'єкт починає зауважувати, що відчуття стало вже іншим. Для слухової чутливості, наприклад, це відношення складає 1/160, для відчуттів ваги – 1/30 і т.д.

Німецький фізик, психолог, філософ, професор фізики Лейпцігського університету Г.Т.Фехнер через хворобу і часткову сліпоту, викликану вивченням

зорових відчуттів при спостереженнях за Сонцем, зацікавився філософією, приділяючи особливу увагу проблемі відносин між матеріальними і духовними явищами. З поліпшенням здоров'я, він став вивчати ці відносини експериментально, застосовуючи математичні методи. У центрі його інтересів виявився давно встановлений рядом спостерігачів факт розходжень між відчуттями залежно від того, яка первинна величина подразників, що їх викликає. Почавши вивчати те, як змінюються відчуття різних модальностей (досліди ставилися над відчуттями, що виникають при зважуванні предметів різної ваги, при сприйнятті предметів на відстані, при варіаціях освітленості і т.д.), Фехнер звернув увагу на те, що подібні експерименти проводив за чверть століття до нього його співвітчизник Е.Вебер, що ввів поняття про «ледь помітне розходження між відчуттями». Причому це «ледь помітне розходження» не є однаковим для усіх видів відчуттів. З'явилось уявлення про пороги відчуттів, тобто про величину подразника, що змінює відчуття. У тих випадках, коли мінімальний приріст величини подразника супроводжується ледь помітною зміною відчуття, стали говорити про різницю порогу. Була встановлена закономірність, що стверджувала: для того щоб інтенсивність відчуття росла в арифметичній прогресії, необхідне зростання в геометричній прогресії величини стимулу, що його викликає. Це відношення одержало назву *закону Вебера-Фехнера*. Загальну формулу, виведену зі своїх досвідів, Фехнер позначив у такий спосіб: інтенсивність відчуття пропорційна логарифму стимулу (подразника). Фехнер ретельно розробив техніку експериментів для визначення порогів відчуттів для того, щоб можна було установити мінімальне (ледь помітне) розходження між ними. Фехнеру належить і ряд інших методів виміру відчуттів (шкіряних, зорових тощо).

Даний напрямок досліджень був названий *психофізикою*, оскільки його зміст визначався експериментальним вивченням і виміром залежності психічних станів від фізичних впливів.

Поряд із психофізикою Фехнер став творцем *експериментальної естетики*. Свій загальний експериментально-математичний підхід він застосував до порівняння об'єктів мистецтва, намагаючись знайти формулу, що дозволила б визначити, які саме об'єкти і завдяки яким властивостям сприймаються як приємні, а які не викликають відчуття краси. Фехнер почав ретельно вимірювати книги, карти, вікна, предмети домашнього вжитку, а також твори мистецтва (зокрема зображення Мадонни) у надії знайти ті кількісні відносини між лініями, що викликають позитивні естетичні почуття.

Роботи Фехнера стали зразком і для наступних поколінь дослідників, що, не обмежуючись вивченням психофізики у вузькому змісті слова, поширили методичні прийоми Фехнера на проблеми психодіагностики, вивчення критеріїв прийняття рішень, емоційних станів в окремих індивідів.

Виведена Фехнером загальна формула, відповідно до якої інтенсивність відчуття пропорційна логарифму інтенсивності подразника, стала зразком введення в психологію строгих математичних мір. Розвиток психофізики починався з уявлень про локальні психічні феномени. Але вона мала величезний методологічний і методичний резонанс у всьому обсязі психологічного знання.

У психологію впроваджувалися експеримент, число, міра. Прорив від психофізіології до психофізики був знаменний і в тому, що розділив принципи причинності та закономірності. Адже психофізіологія була сильною завдяки з'ясуванню причинної залежності суб'єктивного факту (відчуття) від побудови органу (нервових волокон), як цього вимагало «анатомічне начало». Психофізика довела, що в психології і при відсутності знань про тілесний субстрат можуть бути емпірично відкриті закони, яким підвладні її явища.

Центральною фігурою у створенні основ психології як науки, що має власний предмет, був **Герман Гельмгольц** (1821-1894). Його різнобічний геній перетворив багато наук про природу, у тому числі науку про природу психічного. Вивчаючи відчуття, Гельмгольц брав за пояснювальний принцип не енергетичний (молекулярний), а анатомічний початок. Саме на останнє він спирався у своїй концепції кольорового зору. Гельмгольц виходив з гіпотези про те, що є три нервових волокна, порушення яких хвилями різної довжини створює відчуття основних кольорів: червоного, зеленого і фіолетового.

Такий спосіб пояснення виявився непридатним, коли Гельмгольц від відчуттів перейшов до аналізу сприйняття цілісних об'єктів у навколишньому просторі. Це спонукало його ввести два нових фактори: а) рух очних м'язів; б) підпорядкованість цих рухів особливим правилам, подібним до тих, за якими будуються логічні умовиводи. Оскільки ці правила діють незалежно від свідомості, Гельмгольц назвав їх «несвідомими умовиводами». Таким чином, експериментальна робота привела Гельмгольца до необхідності ввести нові причинні фактори. До того він відносив до цих факторів або перетворення фізичної енергії, або залежність відчуття від пристрою органа.

Німецький психолог, фізіолог, філософ **В. Вундт** (1832-1920) після закінчення медичного факультету в Тюбінгені працював у Берліні в І.Мюллера, захистив дисертацію в Гейдельбергу, де обійняв посаду викладача фізіології та асистента Гельмгольца. Ставши професором філософії в Лейпцизі, Вундт створив *першу у світі лабораторію експериментальної психології* (1879), перетворену потім в інститут.

Вивчаючи фізіологію, Вундт прийшов до програми розробки психології як самостійної науки, незалежної від фізіології і філософії (розділом якої її прийнято було вважати). У своїй першій праці «Матеріали до теорії відчуттєвого сприйняття» (1862), спираючись на факти, що стосуються діяльності органів відчуттів і рухів, Вундт висунув ідею створення *експериментальної психології*, план якої був викладений в його «Лекціях про душу людини і тварин». План включав два напрямки досліджень: а) аналіз індивідуальної свідомості за допомогою експериментального контрольованого спостереження суб'єкта за власними відчуттями, почуттями, уявленнями; б) вивчення «психології народів», тобто психологічних аспектів культури - мови, міфів, настроїв.

Вундт спочатку зосередився на вивченні свідомості суб'єкта, визначивши психологію як науку про «безпосередній досвід». Він назвав її фізіологічною психологією, оскільки випробовувані суб'єктом стани вивчалися за допомогою спеціальних експериментальних процедур, більшість з яких було розроблено фізіологією (переважно фізіологією органів). Тому що продуктом діяльності цих

органів є усвідомлювані суб'єктом психічні образи, отже, саме вони (на відміну від тілесної організації) розглядалися як особливий об'єкт вивчення, який відносився вже не до фізіології, а до психології. Задача вбачалася в тім, щоб ці образи ретельно аналізувати, виділяючи вихідні, найпростіші елементи, з яких вони будуються. Вундт використовував також досягнення двох інших нових розділів знання: психофізики, що вивчає на основі експерименту і за допомогою кількісних методів закономірні стосунки між фізичними подразниками і відчуттями, що ними викликаються, і іншого напрямку, що визначає досвідом шляхом час реакції суб'єкта на пропоновані стимули.

Об'єднавши всі напрямки, Вундт показав, що на основі експериментів, об'єктом яких є людина (тоді експерименти ставилися тільки на тваринах), психологія може розроблятися як самостійна наука. Отримані результати були ним викладені в книзі «Основи фізіологічної психології» (1873-1874), що стала першою головною працею, за якою навчалися не тільки в самого Вундта, але й в інших центрах, де з'явилися фахівці з нової дисципліни – експериментальної психології.

«Батьком» експериментальної психології стали надалі називати Вундта.

Задача психології, як і всіх інших наук, складається, за Вундтом, у тім, щоб: а) виділити шляхом аналізу вихідні елементи; б) установити характер зв'язку між ними і в) знайти закони цього зв'язку. Аналіз означав розчленовування безпосереднього досвіду суб'єкта. Це досягається шляхом інтроспекції, що не слід змішувати зі звичайним самостереженням. Інтроспекція – особлива процедура, що вимагає спеціальної підготовки. При звичайному самостереженні людині важко відокремити сприйняття як психічний внутрішній процес від предмета, який сприймається, що є не психічним, але даним у зовнішньому досвіді. Обстежуваний повинен вміти відволікатися від усього зовнішнього, щоб добратися до споконвічної «матерії» свідомості.

Прагнучи відстояти самостійність психологічної науки, Вундт доводив, що вона має власні закони, а досліджувані нею явища підлеглі особливій «психічній причинності». На підтримку цього висновку він посилався на закон збереження енергії. Матеріальний рух може бути причиною тільки матеріального. Для психічних явищ існує інше джерело, і вони, відповідно, вимагають інших законів. До цих законів Вундт відносив: принципи творчого синтезу, закон психічних відносин (залежність події від внутрішніх взаємин елементів – наприклад, мелодії від взаємин, у яких знаходяться між собою окремі тони), закон контрасту (протилежності підсилюють один одного) і закон гетерогенності цілей (при здійсненні вчинку можуть виникнути непередбачені первісною метою дії, що впливають на його мотив).

Теоретичні погляди Вундта стали предметом критики і до кінця сторіччя більшістю психологів були відкинуті. Його головний прорахунок вбачався в тім, що свідомість, як предмет психології, трактувалася ним, виходячи з того постулату, що тільки сам суб'єкт здатний повідомляти про свій внутрішній світ завдяки інтроспекції (внутрішньому зору). Тим самим затверджувалося всесилля суб'єктивного методу. Задача науки вбачалася Вундтом у витонченні цього методу шляхом використання спеціальних експериментальних приладів. Спроба

знайти власний предмет психології, що відрізняє її від інших наук, обернулася думкою про замкнуту у собі свідомість. Вундт справедливо вважав, що психологія не вправі була б претендувати на самостійне наукове значення, якби вона не вивчала і не відкривала особливі причинні фактори, що визначають динаміку її процесів. Але його погляд на психічну причинність звівся до тієї версії, що регулярний і закономірний перебіг психічних процесів детермінований тими самими факторами. Залежність свідомості від зовнішніх об'єктів, обумовленість психіки діяльністю головного мозку, включання психічного життя індивіда у світ соціальних зв'язків – усе це усувалося зі сфери наукового аналізу. Надалі, залишивши експеримент, Вундт зайнявся філософією і розробкою задуманої ним ще в юності «другої галузі» психології, присвяченої психічному аспекту створення культури різних народів. Він пише десятитомну «Психологію народів», що відрізняється численними матеріалами з етнографії, історії мови, антропології.

За Вундтом, експериментальному вивченню підлягають тільки елементарні психічні процеси (відчуття, найпростіші почуття). Що ж стосується більш складних форм психічного життя, то тут експеримент із усіма його перевагами, доведеними прогресом науки, непридатний. Це переконання Вундта було розвіяне подальшими подіями в психології. Учні Вундта довели, що такі складні процеси, як мислення і воля, так само відкриті для експериментального аналізу, як і елементарні.

Надалі досвід радикально змінив критерії науковості психологічного знання. До нього стали ставитися вимоги відтворюваності в умовах, що можуть бути знову створені будь-яким іншим дослідником. Об'єктивність, повторюваність, перевіреність стають критеріями вірогідності психологічного факту та підставою для його віднесення до розряду наукових.

Центрами психологічної роботи стають спеціальні лабораторії, що виникли в різних країнах. Спочатку пріоритет належав німецьким університетам. Паралельно інтенсивні дослідження проводилися в Сполучених Штатах Америки, у менших масштабах – Франції, Англії, Італії та Скандинавських країнах. У конкретній науково-дослідній практиці культивувалися напрямки, об'єднання яких оснастило сповнену наступального духу молоду науку експериментальною зброєю (психофізіологія органів відчуттів, психофізика, психометрія).

Для розвитку експериментальної психології мали значення праці Германа Еббінгауза «Про пам'ять» (1885), якою він відкрив нову епоху в розвитку експериментальної психології.

Хоча Еббінгауз і не розробив спеціальної психологічної теорії, його дослідження стали визначальними для експериментальної психології. Вони показали, що пам'ять можна вивчати об'єктивно, не вдаючись до суб'єктивного методу, до з'ясування того, що відбувається у свідомості обстежуваного. Була також показана важливість статистичної обробки даних з метою встановлення закономірностей, яким підлегли – при всій їхній примхливості – психічні явища. Еббінгауз зруйнував стереотипи колишньої експериментальної психології, створеної школою Вундта, де вважалося, що експеримент призначений тільки до

процесів, що викликаються у свідомості суб'єкта за допомогою спеціальних приладів. Був відкритий шлях для експериментального вивчення слідом за найпростішими елементами свідомості складних форм поведінки – навичок. Еббінгаузу належить також ряд інших робіт і методик, що зберігають своє значення донині. Зокрема, він створив тест, який носить його ім'я, на доповнення фрази пропущеним словом. Цей тест став одним з перших у діагностиці розумового розвитку і набув широкого застосування в дитячій і педагогічній психології.

Еббінгаузу належить невеликий, блискуче написаний «Нарис психології», а також фундаментальні двотомні «Основи психології». Праці Еббінгауза істотно змінили загальний вигляд психології, піднявши рівень експериментальної культури досліджень, затвердивши в ній критерії об'єктивності і точної перевірки установлених фактів і закономірностей з використанням кількісних методик.

Таким чином, роботи Еббінгауза, Кеттелла, Брайяна, Хартера й інших лягли в основу напряму, відмінного від фізіологічної психології Вундта. Новий напрям відкрив власне психологічні феномени і закономірні зв'язки між ними, специфічність яких заснована на об'єктивних особливостях діяльності людини. Експериментальний метод затверджується в психології на межі ХХ ст. повсюдно, в усіх її галузях. Він додається до різних об'єктів і для рішення різних задач. Експеримент починає визначати характер психологічної науки в цілому.

Диференційна психологія

З появою експериментальної психології соціальна практика змушувала людський розум виділяти в психологічному вигляді оточуючих людей, насамперед, ті ознаки, що відрізняють одного індивіда від іншого. Перехід від емпіричного рішення цього життєво важливого питання до його розробки за допомогою експериментальних і математичних методів привів до створення спеціальної галузі – *диференційної психології*. Її предмет – індивідуальні розходження між людьми чи групами людей, об'єднаних за якою-небудь ознакою (або сукупністю ознак).

Спроби перейти від життєвої мудрості до наукового знання, що містилися у вченнях про темпераменти і про здібності, зіграли свою прогресивну роль. Але тільки з впровадженням у психологію експерименту і з появою нових критеріїв науковості її уявлень створюються передумови для зародження відповідних цим критеріям знань про індивідуальні розходження між людьми.

Підкреслимо, що диференційно-психологічне вивчення людини зовсім не було простим логічним розвитком експериментально-психологічного. Воно складалося під впливом запитів практики, спочатку медичної і педагогічної, а потім індустріальної. У системі Вундта вчення про індивідуальну психологію було відсутнє, оскільки передбачалося, що всяка експериментальна психологія і є індивідуальною (на відміну від «психології народів», у якій експериментальний метод нібито застосовувати неможливо). Але вже в перших учнів Вундта – Е.Крепеліна, Д.М.Кеттелла й інших – зароджується установка на переорієнтацію експерименту, на його додаток до індивідуальних розходжень між людьми.

До вчених, які працювали у сфері диференційної психології, належить **Френсіс Гальтон**, який впровадив багато новаторських ідей у різні сфери – від метеорології до антропології. У психології його заслуга складалася в створенні техніки вивчення індивідуальних розходжень, насамперед упровадження статистичного методу.

Мислення Гальтона формувалося в загальному руслі експериментально-психологічних напрямів. Вивчаючи межу чутливості, асоціації й інше, він вніс ряд удосконалень і нових прийомів, серед яких можна назвати винахід спеціального свистка для визначення верхньої межі слухових відчуттів (Гальтонів свисток), пристосування для оцінки м'язового почуття й ін.

В усіх досліджах Гальтона цікавив зовсім незвичайний у той час аспект – генетична (спадкоємна) основа індивідуальних розходжень між обстежуваними. Саме цей інтерес спонукав його впроваджувати експериментальні моделі і плани. Він запропонував, зокрема, так званий *метод близнюків* з метою з'ясування співвідношення між спадковістю і зовнішніми впливами. Для вивчення уяви Гальтон запровадив спеціальний опитувальник. Обстежуваному давалося завдання представити визначений об'єкт, а потім відповісти на запитання про особливості уявлень, що виникли у нього, зіставити ці уявлення зі сприйняттями щодо їхньої яскравості, визначеності. І тут Гальтона цікавила, насамперед, спадкоємна обумовленість виявлених розходжень, як, наприклад, подібність образів у братів і сестер.

У 1869 р. вийшла книга Гальтона «Спадкоємний геній». У ній подано статистичний аналіз біографічних фактів і викладено ряд дотепних пояснень на користь пристосування закону розподілу здібностей. Подібно до того, як люди середнього зросту складають саму розповсюджену групу, а високі зустрічаються тим рідше, чим більше вони відхиляються від норми, так само, думав Гальтон, люди відхиляються від середньої величини й стосовно розумових здібностей. Але чим детерміновані ці відхилення? Гальтон стверджував, що вони строго визначаються фактором спадковості.

Ми зустрічаємося тут з іще одним напрямом в психології, що виник під впливом еволюційної теорії. Принцип пристосування до середовища був одним з аспектів цієї теорії, але в ній був й інший аспект – принцип природного добору, що, у свою чергу, передбачав дію механізму спадковості. Пристосування виду досягається за рахунок генетично детермінованих варіацій індивідуальних форм, що утворюють вид. Під впливом цього загальнобіологічного підходу Гальтон висуває положення про те, що індивідуальні розходження психологічного порядку, подібно розходженням тілесним, можуть бути пояснені тільки в категоріях *вчення про спадковість*. Висувалася нова важлива проблема – проблема генетичних передумов розвитку психічних здібностей. Наносився ще один удар по концепціях, що протиставляли тілесні якості людини душевним.

Для вивчення питання про походження розумових якостей Гальтон використовував поряд з біографічним методом *анкетний*. Він розіслав відомим англійським вченим докладну анкету, за матеріалами якої була написана монографія «Англійські люди науки: їхня природа і виховання» (1874). І знову

вирішальна роль приписувалася спадковості, але вплив зовнішніх умов, виховання вважався незначним.

До видатних заслуг Гальтона належить розробка проблеми генетичних передумов розумового розвитку, статистичних методів дослідження цієї проблеми. Багато дослідників, що відштовхувалися від ідей і методів Гальтона, вирішували зазначену проблему зі строго наукових позицій, що мало особливо важливе значення для робіт, які велися в області медичної генетики. У той же час окремі реакційно налаштовані вчені доходили до висновків про «виведення людської породи» за типом біологічної і генетичної зумовленості психічних якостей різних рас.

Діагностування варіацій у психологічних якостях людей розглядалося як засіб і передумова добору найбільш пристосованих. Проголошувалося, що людський рід може бути поліпшений за допомогою відповідних шлюбів протягом ряду поколінь. Цей напрям одержав назву «євгеніка».

Прийоми варіаційної статистики, розроблені Гальтоном, озброювали психологію важливим методичним засобом. Серед цих прийомів найбільш перспективним виявився метод обчислювання коефіцієнта кореляції між перемінними. Цей метод, удосконалений англійським математиком Пірсоном і іншими послідовниками Гальтона, вніс у психологічну науку цінні математичні методи, у результаті виконання яких виник факторний аналіз.

Впровадження у практику психологічних досліджень **методу тесту** принесло молодому американському психологу Д.Кеттеллу, який залишив лейпцігську лабораторію і переїхав до Гальтона, славу і пам'ять на десятки років. «Психологія, – писав Кеттелл, – не зможе стати міцною і точною, як фізичні науки, якщо не буде базуватися на експерименті і вимірі. Крок у цьому напрямку може бути зроблений шляхом застосування серії розумових тестів до великої кількості індивідів. Результати можуть мати значну наукову цінність у відкритті сталості психічних процесів, їхньої взаємозалежності і змін у різних обставинах». Таким чином, статистичний підхід – застосування серії тестів до великого числа індивідів – висувався як засіб перетворення психології в точну науку. Поряд з суто науковою цінністю такого підходу Кеттелл підкреслював її можливе практичне значення у відношенні до способу життя і медичної діагностики. Практика тестологічної роботи змусила незабаром реалізувати цю думку. Кеттелл запропонував на зразок 50 тестів, що включали різного роду виміри чутливості, часу реакції, часу, який витрачається на назву кольорів, кількості звуків, відтворених після однократного прослуховування та ін. Повернувшись в США, він негайно почав застосовувати тести у влаштованій ним при Колумбійському університеті лабораторії (1891). Майже одночасно інші американські лабораторії також починають застосовувати метод тестів, що незабаром затьмарив всі інші. Не пройшло і кількох років, як виникла необхідність організувати спеціальні координаційні центри.

З цих самих позицій підходив до розробки тестів і французький психолог **Альфред Біне** (1857-1911). Біне досліджував етапи розвитку мислення в дітей, ставивши їм запитання на визначення понять («Що таке стілець?», «Що таке кінь?»). Узагальнюючи відповіді дітей від трьох до семи років, він дійшов

висновку, що за цей час діти проходять три стадії в розвитку понять: стадія перерахувань, стадія опису і стадія інтерпретації.

На початку ХХ ст. Біне одержав замовлення від Міністерства освіти Франції на розробку методу, що дозволяє виявляти при надходженні в школу дітей, що повинні учитися в допоміжних школах. Для цієї мети Біне розробив серію запитань різного ступеня складності і на підставі відповідей дітей визначав рівень їхнього інтелекту. Ці завдання настільки добре показали себе при перших же пробах, що Біне вирішив створити тести не тільки для розрізнення нормальних і аномальних дітей, але і для загальної діагностики інтелектуального розвитку всіх дітей від трьох до вісімнадцяти років. Для кожного віку він створив завдання різного ступеня складності, що досліджують різні сторони інтелектуального розвитку. Такими були завдання на перевірку словникового запасу, рахунку, пам'яті, загальної поінформованості, просторового орієнтування, логічного мислення і т.п.

Необхідно відзначити, що, незважаючи на багато недоліків, тести Біне і сьогодні є одними із самих вдалих і найбільш адекватних, що вимірюють інтелектуальний розвиток дітей.

Психологія розвитку

Особливості дитячої психології завжди турбували вчених від найдавніших часів. Однак, перша спроба докладного і послідовного опису психічного розвитку дитини пов'язана з ім'ям німецького філософа **Тидемана**, що опублікував у 1787 р. «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини». Вказувавши, що мистецтво виховання дотепер не спиралося на вивчення розвитку душевних властивостей з точною датою його періодів, Тидеман представив результати своїх спостережень за одним хлопчиком від народження до трьох років. Він фіксував, як поступово, тиждень за тижнем, місяць за місяцем відбуваються зміни в сенсориці і руховій області, як на восьмому тижні виникають афекти, на сьомому місяці – довільна артикуляція звуків і т.д.

До дитячої психіки, як найбільш доступного об'єкта такої роботи, зверталися **А. Бен**, **І. Тен** та ін. Тен описав процес засвоєння мови своєю дочкою і зіставив його з історичним розвитком мови. Основою обох процесів вважався універсальний механізм асоціації.

Отже, наприкінці ХІХ ст. створюються передумови виникнення вікової психології. У той самий час дитяча психологія почала, нарешті, усвідомлюватися вченими як самостійна область психологічної науки. Об'єктивними передумовами її формування були: а) вимоги педагогічної практики; б) розробка ідеї розвитку в біології; в) поява експериментальної психології і розробка об'єктивних методів дослідження.

Ще на початку ХІХ ст. про необхідність обліку психологічних даних при формуванні методів навчання дошкільників писав Фребель. Про важливість зв'язку між педагогікою і психологією говорив К.Д.Ушинський. У своїй роботі «Людина як предмет виховання» (1867) він писав: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину у всіх відношеннях, то вона повинна *спочатку довідатися*

про неї у всіх відносинах». Для цього треба дослідити вплив на дітей таких форм культури, як мова, релігія, право, мистецтво, що Ушинський називав утворюючими психіки людини. Вивчаючи формування моральної поведінки дітей, Ушинський відзначав значення «напіврефлексів», тобто вивчених рефлексів, звичок, що стають основою морального життя і поведінки людини і формуються в дитинстві.

По-справжньому задача зв'язку між педагогікою і психологією постала з середини ХІХ ст. у зв'язку з розвитком загального навчання. Доти доки освіта була переважно домашньою, неважко було здійснювати індивідуальний підхід до кожної дитини, зрозуміти її особливості й інтереси, зробити навчання для неї легким і цікавим, підібрати індивідуальний темп навчання. У той самий час при великій кількості дітей у класах масової школи такий індивідуальний підбір адекватних методик був неможливим. Тому було необхідно досліджувати загальні для всіх дітей механізми й етапи психічного розвитку для того, щоб дати об'єктивні рекомендації: коли, у якому віці й у якій послідовності можна навчати дітей, які прийоми найбільш адекватні для дітей визначеного віку.

Розвиток дитячої психології наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. був тісно зв'язаний з педологією – наукою про дітей, створеною американським психологом **Стенлі Холлом** (1844-1924). Холл був учнем Вундта, пройшовши стажування в його лабораторії в Лейпцізі і повернувшись в Америку, він організував при Балтиморському університеті першу експериментальну лабораторію по вивченню дитини, а також почав видавати журнал, присвячений проблемам дитячої психології.

Досліджуючи психічний розвиток дитини, Холл прийшов до висновку, що в його основі лежить біогенетичний закон, сформульований учнем Дарвіна Е.Геккелем. Однак Геккель говорив про те, що зародки у своєму ембріональному розвитку проходять ті самі стадії, що і весь цей рід за час свого існування. Холл же поширив чинність біогенетичного закону на людину, доводячи, що онтогенетичний розвиток психіки дитини є коротким повторенням усіх стадій філогенетичного розвитку психіки людини. Створена Холлом теорія рекапітуляції стверджувала, що послідовність і зміст цих етапів задані генетично і тому ні ухилитися, ні минути якусь стадію свого розвитку дитина не може.

Таким чином, С. Холл реалізував ідею, що носилася в повітрі, щодо створення експериментальної дитячої психології, з'єднавши воедино вимоги педагогічної практики з досягненнями біології і психології. Піонерами педології були лікарі і біологи, тому що в той час саме вони володіли великою кількістю об'єктивних методів дослідження дітей, що ще не були напрацьовані в психології. Однак згодом на перший план виходить саме психологічна сторона досліджень, яка поступово здобуває яскраво виражену психологічну спрямованість. Масовий педологічний рух захопив як Америку, так і Європу, де його лідерами були Ернст Мейман – зі своєю педагогічною психологією, Джеймс Селлі, який досліджував проблему асоціанізму у дитячій психології, Едуард Клапаред – з ідеями саморозвитку дитини, Джеймс Марк Болдуїн – проблеми культурного розвитку дитини та ін.

Соціальна і культурно-історична психологія

Філософські ідеї про соціальну сутність людини, її зв'язки з життям народу, що постійно розвиваються, одержали в XIX ст. конкретно-наукове втілення в різних областях знань. Потреба філології, етнографії, історії й інших суспільних дисциплін у тім, щоб визначити фактори, від яких залежить формування продуктів культури, спонукала звернутися до області психічного. Це було новим у дослідженні психічної діяльності і відкрило перспективу для співвідношення цих досліджень зі світом культури, що історично розвивається. Початок цього напрямку пов'язаний з працями німецьких учених, які прагнули застосувати схему Гербарта до розумового розвитку не окремого індивіда, а цілого народу.

Реальний склад знання свідчив про те, що культура кожного народу своєрідна. Ця своєрідність була пояснена первинними психічними зв'язками «духу народу», що виражається в мові, у міфах, звичаях, релігії, народній поезії. Виникає план створення спеціальної науки, що поєднує історико-філологічні дослідження з психологічними. Вона одержала назву «психологія народів». Первісний задум був викладений у редакційній статті першого номера «Журналу порівняльного дослідження мови» (1852), а через кілька років гербартовці Штейнталь і Лацарус почали видавати спеціальний журнал «Психологія народів і мовознавство» (перший том вийшов у 1860 р., видання продовжувалося до 1890 р.).

Ми вже відзначали, що Вундт після того, як його фізіологічна психологія зайшла в глухий кут, звернувся до «психології народів». Але ні гербартівська, ні вундтівська концепції не могли зімкнути психологію з історією культури, тому що обидві ці концепції відрізняли суб'єктивізм і антиісторизм.

В Англії Г.Спенсер, притримуючи вчення О.Конта про те, що суспільство є колективним організмом, представив цей організм, що розвивається не по законах розуму, як думав О.Конт, а по універсальному закону еволюції. Позитивізм Конта і Спенсера вплинув на розвиток вчення про етнопсихологічні особливості так званих нецивілізованих, чи «первісних» народів.

Проблемою соціальної і культурно-історичної психології займалися психоневрологи, які вивчали залежність індивідуальної психіки від соціальних впливів. Наприклад, гіпноз і навіювання. Серед психоневрологів – **Ж. Шарко** (1825-1893), який вважав, що гіпнозу підлягають лише хворі на істерію (Т.Рібо, А.Біне та ін.)

Важливого значення для розвитку подальших галузей мала *концепція інстинктів* В.Мак-Дугалла, який в роботі «Введення в соціальну психологію» (1908) використав це поняття для пояснення соціальної поведінки людини.

ТЕМА 9 ВИНИКНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ШКІЛ У ХХ ст.

Класичний психоаналіз З. Фрейда. Створення біхевіорального напрямку у психології. Гештальт-психологія. Аналітична психологія К. Юнга. Індивідуальна психологія А.Адлера. Гуманістична психологія. Концепція К. Роджерса. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма. К. Хорні та новітні течії.

На початку ХХ ст. в психології виникає кризова ситуація: не дав помітних результатів метод інтроспекції; не вдалося уточнити специфіку психічної реальності, вирішити проблему зв'язку психічних явищ з фізіологічними, виявився значний розрив між психологічною теорією і даними експериментальної роботи. Спроби подолання цієї кризи призвели до формування декількох впливових шкіл (напрямів) в психологічній науці.

Класичний психоаналіз З. Фрейда

Дослідження в галузі психопатології та психіатрії зумовили потребу вивчення ролі і дій неусвідомлюваних чинників, що визначають потреби й поведінку, її поведінку. Так, утворився психоаналітичний напрям у психології (З. Фрейд).

Роком народження психоаналізу прийнято вважати 1880, коли Йозеф Броєр, колега й товариш Фрейда, повідомив йому про свої спостереження щодо пацієнтки Анни О. (Берта Паппенгейм), яка, розповідаючи про себе, схоже, вилікувалася від симптомів істерії. Під час терапії була використана техніка гіпнозу. Фрейд почав використовувати ту ж саму техніку зі своїми пацієнтами і підтвердив результати Броєра. Ці спостереження були опубліковані в спільній праці «Дослідження істерії», де було висунуто припущення, що симптоми цього захворювання виявляються замаскованими спогадами про забуті травмуючі події. Причину забування цих подій Фрейд вбачав у конфлікті між певними імпульсами, що пов'язані з даними подіями, та моральними засадами.

Пізніше Броєр відійшов від досліджень. Працюючи окремо, Фрейд визначив, що пацієнт може наблизитися до розкриття забутих подій не тільки під час гіпнозу, але й при використанні техніки вільних асоціацій. Ряд клінічних досліджень також показав, що ця техніка дієва не лише з істерією, але й із неврозом нав'язливих станів сексуальної природи, який нерідко виникає в дитячому віці. Фрейд вводить термін «едипів комплекс» для позначення дитячих переживань, пов'язаних з несвідомим бажанням володіти одним з батьків протилежної статі та суперництвом з батьком спільної статі.

В період з 1895 по 1905 рік інновації Фрейда призвели до розвитку його теорії. Було розроблено топографічну модель психіки, яку вчений поділив на три секції: несвідоме, предсвідоме та свідоме. Він класифікував захисні механізми, які заважають деяким субстанціям з несвідомого потрапити в сферу свідомого. Однією з найдієвіших технік, що дозволяє розкрити несвідомі бажання, Фрейд вважав тлумачення сновидінь, бо під час сну ці захисні механізми послаблюють свою діяльність.

В 1923 році Фрейд сформулював теорію функціонування психіки в

термінах її структурної організації. Психічні функції було згруповано за роллю, яку вони відігравали у внутрішньому психічному конфлікті. Фрейд виділив три основних структури психіки: Воно (Ід), Я (Его) та Над-Я (Супер-Его)

- Ід (воно) – біологічний компонент, початкове джерело психічної активності, вмістище інстинктів, кероване принципом задоволення, - зберігається незмінним потягом життя людини, це невід’ємна частина особистісного «Я», що виступає імпульсивним джерелом потягів і дій;

- ego (Я) – центральна інстанція саморегуляції особистості. Кероване принципом реальності, ego контролює поведінку, врівноважуючи імпульси з вимогами соціального оточення, здійснює раціональний аналіз ситуації, виробляє план поведінки, орієнтуючись на навколишнє середовище;

- super-ego (над – Я) – моральна інстанція особистісного «Я»; що оцінює дії або наміри з погляду суспільних норм, правил, цінностей та ідеалів і являє собою засвоєну, як правило через батьків або найближчих дорослих шкалу цінностей.

Стадії психосексуального розвитку:

1. *Оральна фаза:* від народження до 1,5 року. Фаза в яку розвивається усвідомлення дійсності (ego). Якщо не забезпечуються базисні потреби (їжа, утіха від смоктання, задоволення від кусання), то у людини з’являється почуття власної непотрібності, підвищеної залежності від інших, неадекватності, недовірливості, нездатність прийняти любов, заздрість.

2. *Анальна фаза:* від 1,5 до 3 років. Згідно з теорією Фрейда, в цей період зона ануса (анальний отвір) стає визначальною, оскільки дитина оволодіває актом дефекації. Зв’язане з ним задоволення, довільна затримка чи здійснення стають визначним моментом формування особистості. Різкий рівень дисциплінування дитини з боку батьків та їх ставлення до її поведінки в цей період, впливає на формування таких особистісних рис і проблем, як бережливість, скупість, акуратність, впертість та ін.

3. *Фалічна фаза:* у віці від 3 до 6 років основною зоною є зона геніталій, яка викликає інтерес і способи маніпуляцій, включаючи і протилежну стать. Едіпів комплекс у хлопчиків і комплекс Електри у дівчаток. Дана фаза має вирішальне значення для ідентифікації рольової поведінки з відповідною статтю, в процесі чого велике значення має спілкування батьків з дитиною, в якій прокинулась хоч і дитяча, але сексуальність. Неправильне (побудоване на заборонах) виховання в цій фазі призводить до таких психологічних проблем і рис, як низька самоповага, конфліктність, категоричність.

4. *Латентна фаза:* від 6 до 12 років, з’являються інтереси, пов’язані з навчанням, спортом, спілкуванням з ровесниками, якщо в широкому плані – із соціалізацією. У латентній фазі відбувається формування уявлень про зовнішній світ, яке може спричинити такі психол. проблеми: негативна «Я-концепція»; почуття неповноцінності в соціальних відносинах; почуття невпевненості щодо навчання та ін.

5. *Генітальна фаза:* від 12 до 18 років і далі до старості. На цій стадії підлітки, незважаючи на сексуальність і сексуальне експериментування, вчаться трансформувати свою сексуальну енергію в різні прийнятні види соціальної

активності (сублімація). Вони вчаться також встановлювати відносини з протилежною статтю, звільняються від батьківської опіки, «приміряють» різні соціальні ролі й формують здатність «любити і працювати», завершуючи процес ідентифікації власного «Я».

Теорія Зигмунда Фрейда зазнала багато критики з боку його сучасників-вчених. Вчений світ визнав право психоаналізу на існування тільки після того, як в 1906 році Фрейда підтримав Карл Густав Юнг. Проте пізніше Юнг та деякі інші послідовники Фрейда (Адлер, Ранк, Ференці) відокремилися від нього й започаткували свої психоаналітичні школи як альтернативу фрейдівському вченню.

Створення біхевіорального напрямку у психології

Філософія прагматизму спричинила появу в американській психології біхевіоризму, або науки про поведінку (Дж. Уотсон). Предметом біхевіоризму є вивчення поведінки як зовнішніх реакцій організму на стимули, що впливають на нього. Поведінка, на думку біхевіористів, формується в результаті неусвідомлюваного добирання фізичних рухів як реакцій на стимули.

Головне в поведінці – це навички. Мислення зводить їх до мови та мовних навичок. Провідний метод навчання – дресирування, в процесі якого набуваються потрібні навички. Необхідність усвідомлення мети, змісту та процесу навчання вони недооцінюють.

Закони дій і поведінки були сформульовані за результатами дослідів з тваринами (переважно білими пацюками) і переносилися на людину.

Основні поняття. Оскільки вся біхевіоральна психологія пов'язана з навчанням, базисна термінологія відбиває основні концепції навчання такими, якими вони склалися у біхевіоризмі.

Зумовлювання – поняття, що охоплює всю галузь впливу на поведінку. Розрізняють два види зумовлювання: класичне (Павловські), коли навчання відбувається з допомогою поєднання стимулів, та оперантне (скнерівське), коли навчання проводиться шляхом вибору стимулу, який супроводжується позитивним (на противагу негативному) підкріпленням. Розрізняють також безумовне навчання, що відбувається поза спеціально організованим зумовлюванням.

Генералізація (узагальнення). Це поняття відображає феноменологію, яка стосується стимулу й узагальнення впливу. На початку 50-х років було експериментально обґрунтовано, що існує не лише моторне, емоційне, вербальне, зокрема семантичне, узагальнення, а й візуальне.

Затухання. Поняття відбиває закономірності, пов'язані із зниженням реакції, викликаній в результаті зумовлювання.

Класичне обумовлювання відноситься до мимовільних реакцій, які викликаються подразником, котрий природно проявляється і потім сполучається з іншим подразником, ніяк не пов'язаним з ним. Після декількох таких сполучень безумовна реакція перетворюється на умовну і настає вже з появою другого, або одного тільки умовного подразника (експеримент М. Джунс з 3-х річною дитиною: під час прийому їжі розміщуючи кроля на безпечній відстані, яка

щоразу скорочується).

Ефект часткового підкріплення. Поняття відбиває феномен поведінки, при якій підкріплення, хоч і не постійне, викликає бажану дію. Саме на цьому психологічному ефекті заснована дія гральних автоматів.

Викликана емоційна реакція. Поняття фіксує феномен, при якому нейтральний умовний стимул у поєднанні з болісним безумовним стимулом викликає страх при повторенні нейтрального умовного стимулу.

Реакція уникання. Дане поняття характеризує явище зникнення емоцій страху, коли суб'єкт навчається уникати дії болісного стимулу.

Конфлікт – суперечності між потребою і пов'язаною з нею реакцією уникання. Н-д: реакція уникання, пов'язана з подавленням сексуальної потреби, викликає фрустрацію та почуття самотності.

Зайва поведінка (рухова, емоційна, розумова) виникає як різновид реакції уникання, при якій відбувається генералізація дій, що одержали раніше негативне підкріплення, або їх заміщення (шляхом спрямованості на інший об'єкт).

Гештальт-психологія

Гештальт-психологія (ГТ) з'явилася завдяки німецьким психологам Максу Вертгеймеру, Курту Коффкі і Вольфгангу Келлеру, що висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур – гештальтів. На думку теоретиків, предмети, що складають наше оточення, сприймаються не у вигляді окремих об'єктів, а як організовані форми. Сприйняття не зводиться до суми відчуттів, а властивості фігури не описуються через властивості частин. Власне гештальт являє собою функціональну структуру, що впорядковує різноманіття окремих явищ. Гештальт – це цілісна структура, яка формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів. Це первинна індивідуальна властивість психіки, що перебуває згідно з фізіологічними процесами мозку і зовнішнім світом.

Основні поняття і положення.

«Тут і зараз» – головне поняття і принцип ГТ. Ці положення твердять: «Живи зараз. Нехай тебе турбує теперішнє, а не минуле чи майбутнє» і «Живи тут. Май справу з тим, що присутнє, а не з тим, що відсутнє. У цих поняттях легко простежується їхнє екзистенційне походження. ГТ-ія виходить з того, що люди втрачають свою енергію, жалкуючи за минулим, на тривоги й побоювання, зв'язані з майбутнім, замість використання її для розв'язання насущних завдань. «Тут» і «зараз» виступають не просто декларацією чи закликком, а найістотнішим моментом консультативного або психотерапевтичного процесу, коли психолог спонукає клієнта замішатись у потоці актуальних переживань, не виходячи з нього і тим самим навчаючись співвідносити свої переживання в певній ситуації із самою ситуацією.

«Незавершена справа» – це поняття, запозичене з гештальт-психології (К. Левін), відображає затримані почуття, які впливають на актуальну поведінку особистості, деформуючи її, викликаючи нові конфлікти тощо. Згідно з концепцією «незавершеної справи», невідредаговані емоції перешкоджають

процесу актуального усвідомлення того, що відбувається. За Ф. Персом, найгіршим видом «незавершеної справи», який до того ж зустрічається найчастіше, є образа, яка порушує справжність комунікацій. Довершити незавершене, звільнитись від емоційних затримок – один з істотних моментів у ГТ-ї.

«Уникання» – поняття, з допомогою якого відображаються особливості поведінки, пов'язані із способами уникнути визнання та прийняття «незавершеної справи». В даному понятті легко простежити аналогії з поняттям «опору», «захисних механізмів» і «цензури» в ортодоксальному психоаналізі. ГТ-ія заохочує виявлення затриманих почуттів, конфронтацію з ними та перероблення їх, досягаючи відтак особистісної інтеграції.

«Рівні невротичності» – поняття, розроблене Ф. Перлсом. Згідно з його вченням (структура особистості метафорично порівнюється ним із цибулиною), треба скинути п'ять шарів невротичності, щоб досягти психологічної зрілості: 1) шар фальшивої рольової поведінки (звичайні стереотипи, ігри, ролі); 2) шар фобій, на якому клієнт прагне уникати зіткнення зі своїми хворобливими переживаннями; 3) шар «безвиході і розпачу» – це моменти, пов'язані із переживанням власної безпорадності; 4) шар доступу до свого власного «Я», коли людина в сльозах відчаю переживає свою рішучість самій прийняти ситуацію і справитись з нею; 5) шар емоційного вибуху, коли клієнт скидає з себе все фальшиве та починає жити і діяти від свого справжнього «Я».

«Енергія й блокування енергії». Запозичене із психоаналізу поняття «енергія», розподілення її, і зокрема блокування, що виявляється в напруженні (насамперед тілесному – поза, жести, погляд, тон голосу тощо), використовуються в ГТ-ї як пояснювальна термінологія і як засіб навчання. При цьому застосовується «парадоксальна інтенція» А. Адлера, тобто заохочується поведінка клієнта, в якій він віддається переживанню власної енергетичної заблокованості шляхом перебільшення, гіпертрофії певних поз, дій і станів.

Аналітична психологія Карла Юнга

Карл Густав Юнг – швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури, родоначальник аналітичної психології.

Вперше запропонував ряд філософських концепцій: архетип, колективне несвідоме, комплекс, синхронічність. Значно поглибив і розширив уявлення про несвідоме. Широкою популярністю зараз користується його система психологічних типів.

З 1906 року був учнем і близьким соратником Зігмунда Фрейда. Однак, у процесі практичної роботи з пацієнтами, Юнг поступово розійшовся думками зі своїм учителем. У 1913 році стосунки Фрейда з Юнгом зазнали кризи і закінчилися розривом. На думку Карла Юнга, несвідоме зовсім не є «темним океаном» пороків і плотських потягів, які були витіснені зі свідомості у процесі історичного розвитку людини; швидше, це – склад втрачених спогадів, а також апарат інтуїтивного сприйняття, який значно перевершує можливості свідомого мислення.

Спочатку Юнг розвивав гіпотезу, згідно з якою мислення переважало над

чуттям у чоловіків, а у середовищі жінок чуття, у порівнянні з мисленням, мало значно більший пріоритет. Згодом Юнг відмовився від цієї гіпотези. Він заперечував ідеї, згідно з якими особистість повністю визначається її досвідом, навчанням і впливом оточення. Юнг вважав, що кожен індивід з'являється на світ із «цілісним особистісним ескізом, який потенційно представлений з самого народження», і що «оточення зовсім не дає можливості особистості нею стати, а лише виявляє те, що вже було в ній закладено», таким чином відмовившись від низки положень психоаналізу. Разом з тим Юнг виділяв декілька рівнів несвідомого: індивідуальне, сімейне, групове, національне, расове і колективне несвідоме, яке включає в себе універсальні для всіх часів і культур архетипи. Юнг вважав, що існує певна спадкова структура психіки, яка розвивалася сотні тисяч років, яка змушує нас переживати і реалізовувати наш життєвий досвід цілком визначеним чином. І ця визначеність виражена в тому, що Юнг назвав архетипами, які впливають на наші думки, почуття, вчинки.

Юнг є автором асоціативного тесту, в ході якого піддослідному пропонують ряд слів і аналізують швидкість реакції при називанні вільних асоціацій до цих слів. Аналізуючи результати тестування людей, Юнг припустив, що деякі сфери досвіду в людини набувають автономного характеру і не підкоряються свідомому контролю. Ці емоційно заряджені частини досвіду Юнг назвав комплексами. В основі комплексу, як він припускав, завжди можна відшукати архетипне ядро. Юнг припускав, що частина комплексів виникає у результаті психотравматичних ситуацій. Як правило, це моральний конфлікт, що цілком витікає з неможливості повного включення сутності суб'єкта. Проте достеменно природа виникнення і розвитку комплексів невідома. Образно, травмуючі ситуації відколюють від еґо-комплексу шматочки, які заходять глибоко у підсвідомість і далі набувають деякої автономії. Згадування інформації, пов'язаної з комплексом, посилює захисні реакції, що заважають усвідомленню комплексу. Комплекси намагаються проникнути у свідомість через сни, тілесні та поведінкові симптоми, відтінки стосунків, марення чи галюцинації у психозі, переважаючи наші свідомі наміри (свідому мотивацію). При невроті межа, що розділяє свідоме і несвідоме ще збережена, але підточена, що дозволяє комплексам нагадувати про своє існування, про глибокий мотиваційний розкол особистості.

Лікування за Юнгом відбувається шляхом інтеграції психологічних складових особистості, а не просто як опрацювання несвідомого за Фрейдом. Комплекси, що виникають, як уламки після ударів психотравматичних ситуацій, приносять не лише нічні жахи, хибні вчинки, забування необхідної інформації, але й є провідниками творчості. А отже, поєднати їх можна за допомогою арт-терапії («активної уяви») – свого роду спільної діяльності між людиною та її рисами, несумісними з її свідомістю в інших формах діяльності. Через різницю у змісті й тенденціях свідомого і несвідомого, їхнього кінцевого поєднання не відбувається. Замість цього з'являється «трансцендентна функція», що робить перехід від однієї установки до іншої органічно можливим без втрати несвідомого. Її поява є високо афективним явищем – набуттям нової установки.

Структура особистості: виділення різних психологічних типів

особистості, що визначається перевагою тієї чи іншої з основних психічних функцій: відчуттів, мислення, почуття та інтуїції. Відповідно – сенсорний, розумовий, етичний та інтуїтивний особистісні типи. Кожна модель типу характеризується шляхом розкриття специфіки способів їх взаємовідносин із світом.

Цілісна *структура Психеї* складається з таких компонентів: внутрішній світ, зовнішній світ, анімус (аніма), тінь, самість, еґо, персона (маска), особисте несвідоме, колективне несвідоме (архетипи) і свідомість.

Еґо, власне «Я» – комплекс репрезентацій, що утворює центр поля свідомості, який має досить високий ступінь стійкості й ідентичності.

Персона (маска) – верхній шар, фасад особистості (соціальні ролі, стиль поведінки, уподобана зовнішність).

Особисте несвідоме – зона суміжна з еґо, до неї входять забуті переживання, які можуть актуалізуватися. Пізнається через алегорію, символ і знак.

Колективне несвідоме – комора світових процесів, відкладених у структурі мозку і симпатичній нервовій системі, що складають у своїй сукупності позачасовий і вічний образ світу, на протигагу нашій свідомій одноманітній картині світу. Саме в колективній Психеї містяться **архетипи**, тобто колективні загальнолюдські уявлення універсального порядку, що визначають специфічні людські (як виду) способи поведінки і темп переживання.

Архетипи – Бувають двох типів – персоніфіковані (н-д, анімус – аніма) і такі, що трансформуються (н-д, самість). Приклади архетипів: Батько, Бог, Діва, Герой, Дитя.

Анімус (у жінок), *аніма* (у чоловіків) – архетипи, що втілюють чоловіче і жіноче начало в осіб відповідної протилежної статі.

Тінь – архетип, який являє собою темну, «низьку», гріховну інстанцію особистості (те неприємне людині в самій собі, що вона ховає від себе і від інших).

Самість – центральний архетип в структурі особистості, архетип упорядкованості й цілісності особистості (архетип потенціалу людської особистості, кінцева мета самореалізації).

Стадії розвитку. Віддаючи перевагу розглядові деяких загальних періодів життєвого циклу К. Юнг вживав термін «незрілість», а не «фіксація» як З. Фрейд.

Досексуальний період (від народження до 3 років). Основна характеристика: функції годування й фізичного та психологічного росту. Без проблемність у зв'язку з тим, що примітивній свідомості недоступні серйозні протиріччя.

Передпубертатний період (від 3-5 до 10-13 років). Основне завдання періоду – розширення обсягу свідомості за рахунок навчання і поступове, хоч і неповне, набуття автономії щодо сім'ї. Важлива риса періоду – дитина багато в чому ототожнює себе з домом своїх батьків та із залежністю від них. К. Юнг лише припускає появу в цей період сексуальних інстинктів, але не виділяє їх як специфічні інцестуальні (кровозмішні дитячі потяги).

Пубертатний період (від 10-13 до 19-20 у дівчат і до 25 у юнаків). У цей

період на індивіда лягає не лише важкий тягар сексуальності, а й проблеми соціального самовизначення й самоутвердження. Підліток зіштовхується з протидією та різними впливами батьків, постає перед необхідністю вибору життєвих шляхів. Уперше виникає небезпека однобічного розвитку.

Юність (від 20-25 до 35-40 років). Це стадія, коли індивід повинен «прокласти свою власну дорогу» в житті, інакше на нього чекають психологічні проблеми (створення сім'ї, заведення дітей і влаштування власної домівки, вирішення проблем пов'язаних із службовою кар'єрою та професійним удосконаленням. Специфічні проблеми періоду – «подолання материнської аніми» – для чоловіків й «анімуса батька» – для жінок. Це період зростаючої відповідальності та зростаючої свідомості (знання, сенсу).

Середній вік (за межами 40 років, коли настає друга половина життя). Сенс життя виявляється ще не розкритим. Закінчився час «вбирання» світу в себе і почався період заглиблення у свою внутрішню природу. Час поглинати плоди своїх колишніх зусиль.

Старість (за межами 60-65 років). Необхідно прийняти свій вік як старість, бо такою є незаперечна реальність життя. В цьому віці слід жити дивлячись не назад, а в себе. Старість – винятково плідотворний період для особистого розвитку, тому що відкриває шлях для реалізації потенціалу – «самості». Юнг зазначав: «Людські цінності, й навіть тіло, виявляють тенденцію перетворюватись у свої протилежності».

Основні теоретичні положення. Центральне місце в концепції К. Юнга посідають ідеї: 1) подолання будь-якої однобічності у розвитку особистості, особливо однобічності пов'язаної з схильністю до обстоюваних поглядів та ідеалів і заперечення «темного боку» особистого і громадського життя; 2) індивідуалізації як всебічного, повного розвитку самості, що синтезує свідоме й несвідоме.

Індивідуальна психологія Альфреда Адлера

Уявлення про людину. Людина – свідомо істота, яка сама себе визначає в житті шляхом свободи вибору, сенсу життя й прагнення до самореалізації. Головна перешкода на шляху самореалізації людини – базисне почуття неповноцінності, у подоланні якого полягає особистісний розвиток. Таким чином, А. Адлер (австрійський психіатр і психолог, послідовник Зигмунда Фрейда), виступив як предтеча суб'єктивного (феноменологічного) підходу в психології, а концепція стала відправним пунктом гуманістичного напрямку в психології.

Основні поняття адлерівської концепції.

1. *Суб'єктивне сприйняття дійсності.* Не відмовляючись від об'єктивного замовлення поведінки, Адлер вважав його менш значущим, ніж цінності, цілі, уявлення й висновки, якими керується людина (улюблений вислів Адлера – афоризм М. Лютера: «Дивитися не в рот людині, а на її кулаки») і які впливають на свідомість і підсвідомість (поняття «приватна логіка», тобто особиста логіка, способи міркування клієнта).

2. *Цілісність і доцільність.* Особистість – неподільна цілісність, яка є

інтегральною частиною соціуму. Звідси значна увага не до інтра-, а до інтероособистісних проблем. Звідси і телеологічне положення, що вся людська поведінка має цілеспрямований характер. Причому самі цілі створюються шляхом побудови картин світу (у сприйнятті) і відповідними умовиводами, що набувають форми рішення. На відміну від класичного психоаналізу й аналітичної психотерапії, важливим тут є, врахування одразу трьох моментів – минулого досвіду, нинішньої ситуації та напрями руху.

3. *Комплекс неповноцінності й компенсація.* На думку вченого, неповноцінність і компенсація та соціальне середовище – ось три змінні, результативна сила впливу, яких сприяє формуванню прагнення до значущості й вищості. Саме той неповторний шлях, яким виробляється спосіб самоутвердження, і становить, за Адлером, індивідуальність. Характерно, що від медико-соматичного змісту, Адлер у розвитку поняття «неповноцінність», приходять до психологічного, формулюючи те базисне протиставлення («Я» – слабкий і безпорадний. Життя – небезпечне), яке і викликає переживання неповноцінності.

4. *Стиль життя.* А. Адлер у своїх ранніх роботах говорить про прототип як початкову форму адаптації індивіда до життя. Цей прототип, названий ним пізніше планом, формується протягом перших п'яти років життя (схожість з позицією З. Фрейда), точніше – від трьох до п'яти. План цей аж ніяк не належить свідомості; більшість прототипів – неусвідомлювані. Важливим є інше: щойно прототип адаптацій (план) виник, він стає кістяком, який обростає думками, взятими з життєвого досвіду і сповненими спрямовуючої сили. У 1914 році Адлер віддає перевагу терміну «лінія еґо»; пізніше – «лінія життя» і, нарешті, у середині 20-х – «стиль життя». Для нього особистість – це «еґо». Але оскільки еґо не замкнене на себе, а орієнтоване на світ, значення набуває ще одне відоме поняття – «самість» (self). У Адлера «самість» входить у поняття «стиль життя» – як один із його компонентів, а саме як «концепція самості», тобто у сучасному формуванні «Я-концепція». За Адлером «Я-концепція» – це система уявлень про те, «хто я є». Крім того, Адлеру належать поняття «Я-ідеальне» (сформульоване в 1912 р.) і «образ світу» (world bild), евристична (відкриття нового) цінність яких не потребує коментаріїв. Слід зазначити, що згідно з Адлером, цілі поведінки людини не змінюються протягом життя, змінюються тільки атитюди (стосунки). Одна із цілей психотерапії – їх корекція.

5. *Телеологія вимислу.* Запозичена Адлером у Г. Вайґінґера філософія «якби» (тобто «бажання обставин») передбачає, що люди живуть вимислом та уявленням про належне і що на поведінку значно більше впливають сподівання, пов'язані з майбутнім, ніж події минулого. Адлер виходив з того, що люди, створюючи з допомогою вимислу свої особисті цілі, тим самим через них визначають свою поведінку і стиль життя.

6. *Соціальний інтерес.* Адлеріанська психотерапія виходить з переконання, що задоволеність життям багато де в чому залежить від «соціального інтересу як основи людського існування». За Адлером, здорова особистість, здатна до продуктивної соціальної активності, яка, у свою чергу, передбачає соціальні особистісні почуття, поведінку та когнітивні допущення.

7. *Соціальні особистісні почуття* – належність до дому, суспільству, віра в інших, мужність бути недосконалим, людяність, оптимізм.

8. *Соціально-орієнтована поведінка* – допомога, співчуття, кооперація, емпатія, захоочення, поліпшення (реформація), шанобливість.

9. *Когнітивні соціально-орієнтовані допущення* – «Мої права і обов'язки однакові з правами і обов'язками інших»; «Мої особисті цілі можуть бути досягненні для загального добра»; «Вживання суспільства залежить від бажання і здатності громадян учитися жити разом, у гармонії»; «вважаю, що з іншими слід поводитись так, як я хотів би, щоб інші поводитись зі мною»; «Вирішальною мірою мого характеру є те, наскільки підвищив добробут мого суспільства».

Ідея соціального інтересу ґрунтується на припущенні, що людина не самодостатня істота і тому повинна вчитися взаємозалежності.

Концепція К. Роджерса

Карл Роджерс був впливовим американським психологом і одним з засновників гуманістичної психології. Він розвивав принципово новий, недерективний підхід до психології, якому дав назву «центрований на клієнті».

Карл Роджерс у центр своєї психотерапевтичної практики поставив особистість клієнта, відмежувавшись від будь-якої медичної термінології. «Я» («self») – центральне поняття в концепції. Роджерсу належить розрізнення «Я – ідеального» і «Я – реального». «Я» – активне, завжди у русі, саморозвитку, з тим чи іншим баченням себе («Я – концепція»).

Основні поняття.

«Емпатія». Це таке ставлення психолога до клієнта, при якому клієнт сприймається і трактується не об'єктно, не крізь призму інструментальних концепцій, а безпосередньо через позитивне особисте ставлення і прийняття феноменологічного світу клієнта.

«Піклування» – безумовне прийняття клієнта таким, яким він є, причому саме співчутливого прийняття з явною готовністю відгукнутися на його актуальний стан і з умінням побачити особистісний потенціал клієнта.

«Конгруентність» – поняття, яке в концепції Роджерса відображає такі істотні ознаки поведінки консультанта (психотерапевта), як відповідність між почуттями і змістом висловлювань; неопосередкованість поведінки інструментальністю концепцій чи статусними іграми («фасадом» – у термінології Роджерса); щирість і прагнення бути таким, яким він є.

«Психологічний клімат» – одне з ключових понять у концепції, оскільки концентрує в собі терапевтичні стосунки, професійні (особистісні) уміння й якості і розглядається як головна умова позитивного зростання (змін) особистості в психотерапії. Для Роджерса «психологічний клімат» включає всю гаму переживань – від найболючіших до найпіднесеніших, справжній вияв яких створює лише можливість для особистісного зростання.

«Я» («self») – центральне поняття в концепції. «Я» для Роджерса є цілісність, що включає в себе тілесний досвід (сенсорний, вісцеральний) – на рівні організму і символічний, духовний досвід – на рівні свідомості. За

Роджерсом, коли всі переживання асимілюються щодо «Я» і стають частиною структури «Я», тоді з'являється тенденція до зменшення, що можна назвати «самосвідомістю». Поведінка стає спонтаннішою, виявлення стосунків менш контрольованим, оскільки «Я» може прийняти ці стосунки і цю поведінку як частину себе. Таким чином, «Я» – це система внутрішніх відносин, феноменологічно пов'язана із зовнішнім світом. Роджерсу належить розрізнення «Я – ідеального» і «Я – реального». «Я» – активне, завжди у русі, саморозвитку, з тим чи іншим баченням себе («Я – концепція»). Саме «Я-інстанція», з якою має справу психотерапія. Згідно з Роджерсом, «Я» в психотерапії знаходить своє «alter ego» в особі психолога-консультанта.

Гуманістичний психоаналіз Еріха Фромма

Досить виразно змалював соціальні детермінанти особистості Еріх Фромм (1900-1980 рр.) – соціальний психолог, філософ, психоаналітик, представник «Франкфуртської школи», один із засновників неофрейдизму та фрейдомарксизму. Як представник гуманістичного напрямку, він стверджував, що поведінка людини може бути зрозумілою лише у світлі впливів культури, що існують в даний конкретний момент історії. З точки зору Фромма, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами та тиском соціальних норм.

Е. Фромм перший сформулював теорію типів характеру, в основі якої соціологічний аналіз того, як люди у суспільстві активно формують соціальний процес і саму культуру. Фромм розширив горизонти психоаналітичної теорії особистості, підкреслюючи значення соціологічних, політичних, економічних, релігійних і антропологічних факторів у формуванні особистості. На основі історичного аналізу умов існування людини та їх змін Фромм зробив висновок про те, що невід'ємною рисою людського існування в наш час є самотійність, ізоляція і відчуження.

Е. Фромм вважав, що перед сучасними людьми стоїть дилема: або свобода, або безпека. Аналізуючи конфлікт між свободою і безпекою, Фромм стверджує, що сучасна людина долає почуття самотності й відчуження одним шляхом – відмовляється від свободи і придушує свою індивідуальність. У книзі «Втеча від свободи» (1941 р.) він описав декілька стратегій, які використовуються людьми, щоб «втекти від свободи». Він вводить поняття – *позитивна свобода*, як вид свободи, при якій люди можуть бути автономними й унікальними, в той же час, не втрачаючи відчуття єднання з іншими людьми і суспільством. Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті. У праці «Мистецтво любові» Фромм підкреслював, що любов і праця – це ключові компоненти, завдяки яким здійснюється розвиток позитивної свободи, об'єднання людей без втрати індивідуальності.

Дихотомія «свобода-безпека» є обумовленою унікальними екзистенціальними потребами, які закладено в природі людини. Фромм виділив п'ять основних екзистенційних потреб людини: *потреба у встановленні зв'язків, потреба у подоланні, потреба у коріннях, потреба в ідентичності, потреба у системі поглядів і відданості*.

Взаємодія екзистенційних потреб і соціального контексту, в якому живуть люди, зумовлює формування певних форм взаємовідносин людей один з одним, або соціальні типи характеру. Фромм виділив п'ять *соціальних типів характеру: рецептивний, експлуатуючий, накопичувальний, ринковий і продуктивний. Рецептивні типи* впевнені в тому, що джерело всього хорошого в житті знаходиться поза ними. Вони пасивні, залежні, не здатні обходитись без сторонньої допомоги. *Експлуатуючі типи* беруть все, що їм потрібно, силою і винахідливістю. Вони нездатні до творчості, досягають всього, запозичуючи в інших. *Накопичувальні типи* намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади, любові. Вони тяжіють до минулого, їх лякає все нове. *Ринковий тип* впевнений, що особистість оцінюється як товар, який можна вигідно продати або обміняти. Ці люди зацікавлені у збереженні приємної зовнішності, знайомствах з потрібними людьми і готові продемонструвати будь-яку свою особистісну рису, яка підвищила б їх шанси на успіх.

Названі чотири типи соціального характеру Фромм відніс до категорії *непродуктивних (нездорових) типів*. Другий великий клас соціальних типів характеру складає *продуктивний характер*. На противагу непродуктивній орієнтації, *продуктивний характер* являє: собою, на думку Фромма, кінцеву мету у розвитку людини. Цей тип – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий і здійснює соціально корисні вчинки. По суті, продуктивна орієнтація – це ідеальний стан людини. Фромм був переконаний, що в результаті глобальної соціальної реформи продуктивна орієнтація може стати домінуючим типом у будь-якій культурі. За Фроммом досконале те суспільство, в якому знаходять задоволення базові потреби людини. Він називав це суспільство гуманістичним общинним соціалізмом.

Карен Хорні та новітні течії

Карен Хорні (1885-1952 рр.), як і інші неофрейдисти дотримувалась основних принципів психоаналітичного напрямку, але вважала, що психоаналіз повинен спиратись на більш широку соціокультурну орієнтацію. Вона створила соціокультурну теорію особистості, в якій відкинула погляди Фрейда на головну визначальну роль фізичної анатомії в обумовленні психофізичних відмінностей між чоловіками і жінками; стверджувала, що соціокультурні умови здійснюють глибокий вплив на розвиток і функціонування індивіда; клінічні спостереження, які Хорні проводила в США та Європі, засвідчили у пацієнтів відмінності особистісної динаміки, що були обумовлені культурними факторами. К. Хорні, як і Е. Фромм, емігрувала до США на початку 90-х років, принісши із собою традиції та погляди З. Фрейда й А. Адлера. Однак уже в 1941 році, після бурхливої сесії в Нью-Йоркському Психоаналітичному інституті К. Хорні вийшла із Психоаналітичного товариства й заснувала свій власний Американський інститут з психоаналізу, членами якого незабаром стали Е. Фромм і Г. Саллівен.

У центрі концепції К. Хорні – поняття самореалізації, що відображає внутрішній потяг до позитивного розвитку особистісного потенціалу. Коли це прагнення порушується (у трактуванні Хорні зовнішніми, соціальними, як правило, перешкодами), людина стає невротиком, що переживає внутрішній

конфлікт.

Основні поняття концепції К. Хорні: базисна тривога (у результаті порушення між особистісних стосунків у дитинстві); рух до людей (пошуку допомоги); рух проти людей (агресивна орієнтація) і рух від людей (уникнення інших) та «ідеалізований образ», тобто «Я»- концепція, в якій індивід тішить себе, завищуючи свої норми і відтак тікаючи від реальності. У центрі концепції К. Хорні – психологічна допомога невротичному. Поведінку невротика описано в термінах претензій (завищених, нереалістичних); повинностей (у формі надмірних вимог відповідності якій-небудь нормі й собі) і захисних механізмів, спільних для всієї психодинамічної парадигми (плюс ізоляція, жорсткий самоконтроль і цинізм як захист від моральних цінностей). К. Хорні розробила корисний для психолога-практика перелік основних невротичних симптомів: 1) непослідовність і нерішучість поведінки; 2) підкреслена безнадія; 3) страх змін; 4) постійне наполягання на власній правоті (як захист від внутрішніх конфліктів); 5) сором'язливість і несміливість; 6) мстивість або садизм у поведінці; 7) значна втома (внаслідок витрачання енергії на внутрішні конфлікти).

Мета психотерапії в концепції К. Хорні – допомогти у розв'язанні подавлених внутрішніх конфліктів для вивільнення внутрішніх конструктивних сил зростання й розвитку. Психотерапія побудована як процес навчання. Клієнт дізнається, що невротичне розв'язання конфлікту підвищує фрустрацію й самозвинувачення, що невротик, який іде до людей, приховує ворожість і себелюбство під бажанням догодити іншим, а невротик, який іде проти людей, насправді не усвідомлює своєї безпорадності, тощо. Сам процес психотерапії будується з використанням психоаналітичних технік, включаючи інтерпретацію сновидінь і перенесення. Таким чином, у концепції К. Хорні легко впізнати поняття та ідеї ранніх етапів психоаналітичного підходу (наприклад, «ідеалізований образ» – «комплекс вищості», «агресивність»; «безпорадність» - «реакція формації» і т. п.). До того ж поняття самореалізації запозичене у К. Юнга (індивідуація). І все-таки важливо, що К. Хорні остаточно переносить проблематику психологічної допомоги із психіатричної клініки в соціум, тобто й поняття «невротик» має не медичний, а соціально-психологічний, особистісно-орієнтований характер.

ТЕМА 10

ПСИХОЛОГІЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РОЗВИТОК У ВЛАСНИХ МЕЖАХ

Виникнення та розвиток психології в XVII сторіччі. Подальший розвиток психології у XVIII столітті. Розвиток психології в другій половині XIX – першій половині XX ст.

Виникнення та розвиток психології в XVII сторіччі

Самий початок зародження психологічної думки в Україні відноситься до XVII ст. В усі часи призначення психології виражається у двох напрямках: відображенні історичного шляху народу і впливові на розвиток його культури. Крім цього не треба забувати про вплив минулого на майбутнє. В даному конкретному випадку не треба забувати і всі джерела впливу на розвиток науки взагалі, і психології зокрема. Це, передусім, народна, життєва психологія, а також вплив античної психології, психології епохи Відродження і, нарешті, психології Нового часу. Всі ці часи були представлені, в основному, вченими-універсалами – носіями знань.

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели *братські школи*. Вони розповсюджували грамотність і знання стосовно людської природи, культури, в тому числі і філософські і, звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різним мистецтвам. Підручники вищої школи також виносили на огляд широкої публіки. Важливою є роль і значення релігії (в даному випадку – православ'я) та її вплив на передових людей того часу. Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою у 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухавшись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче стало на шлях пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в європейському духовному розвитку.

Завдання синтезу духовних здобутків православної України й латинського Заходу полегшувалося тим, що воно здійснювалося в епоху бароко, яке, сполучаючи релігійний і світський компонент культури, формуючи цілісну дійсність, єдність середньовічного неологізму з ренесансним індивідуалізмом, органічно вписувалося в контекст української духовної культури того часу з перевагою релігійної сфери. Своєрідність епохи бароко наклала свій відбиток на всі сфери життя й духовної творчості: літературу, мистецтво, освіту тощо, а також на самих творців цих духовних цінностей, тобто вони творили епоху, а епоха формувала їх самих. Типовими постатями цієї епохи були професори Києво-Могилянської академії, про що свідчить бароковий пафос і стилістична вишуканість їхніх трактатів та інших творів, повнота та різноманітність їхньої життєдіяльності.

Касіян Сокович (1578-1647 рр.) філософ, культурно-освітній діяч, письменник є автором психологічних праць: «Арістотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями передмов до шлюбних та поховальних обрядів» (1620 р.) та «Трактат про душу» (1625 р.). В них Сокович

ставити перед психологією практичні завдання: як жити у відповідності з природою. Коли вона (душа) розмірковує: про речі, то називається розумом; коли згадує: – пам'яттю. Вона має багато назв і титулів саме тому, що є невидимою і не може в інший спосіб виразити свою природу, окрім як через свої дії та їх наслідки. Психіка є зріз Всесвіту і кожен свою здатність вона виявляє як свою тотальність і цілісність. Душа, за твердженням Соковича, є дзеркалом Всесвіту. В поведінці Сокович пропонує дотримуватись «розумних поміркованостей».

Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їх самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями. Психологія людини, за Соковичем, виникає у живої істоти через її приналежність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. Психологія людини знаходить своє втілення і в злодіяннях, і у високоморальних вчинках. В своїх філософсько-психологічних промовах і зверненнях вчений проголошує сенс людського буття як буття моральне.

Яворський Стефан (в миру Симеон Іванович Яворський) (1658-1722 рр.). Український консервативний церковний діяч та публіцист, просвітник, проповідник, педагог та філософ.

Яворському належить одна з видатних розробок психологічної системи академічного гатунку, яка дотримується Аристотелевої традиції. Це була психологія, яку викладали саме як систему психологічних знань не тільки в Європі, а й в арабському світі. Логічна схема психологічної системи залишилась в цілому без змін, але вона охоплювала все нові і нові спостереження. Було узагальнено велику кількість фактів, які поставали в практиці спілкування, медицини, етнічних традицій, усіх знань, які стосувались життя людського тіла і душі. Вчення Яворського про душу, як і інших видатних вчених – представників Києво-Могилянської колегії, розширювалось до меж антропології. Перед ним ставали не тільки теоретичні проблеми, а й ряд практичних, що мусили давати поради, як доцільно і морально поводити себе в тих або інших обставинах.

Відповідно до трьох книг Аристотеля «Про душу» Яворський будує свій психологічний курс. Показуючи традиційно встановлену специфіку кожного виду душі, специфіку форм життєдіяльності, які властиві рослинам, тваринам, людям, Яворський докладає найбільше зусиль, щоб розкрити їхню підпорядкованість в єдиній людській істоті. Він насамперед вказує на взаємозалежність таких здатностей, як рух у просторі, бажання. Рух, як вихідну здатність, було підкреслено, ще в стародавній анатомічній психології (Демокрит та ін.). Бажання як потяг до руху мають таку ж давню історію дослідження. Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, надмірне відчуття призводить до розладнання інтелектуальної дії – ознака того, що всі ці здатності походять з однієї душі. Яворський здійснює критичне осмислення теорій

Відбиваючи провідні тенденції в психології XVII ст., Яворський не тільки пов'язує всі рівні душі з тілесними актами, а й акцентує увагу на рефлекторному механізмі цих актів. Рефлекторну дію Яворський називає «необхідною

відчуттєвою дією», яка уможлиблюється цілісністю нервової системи, мозком. Цілісність душевних проявів він бачить в ряді механізмів пам'яті, що постають в онтогенезі. Старіючи, тварини менше пригадують речі, про які знали в молодості.

При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнання поєднує з прагненням, інтелект – з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям.

Яворський спеціально вивчає інтелектуальну пам'ять, піднімаючи психологічні проблеми до рівня гносеологічних та онтологічних, а часом і теологічних. Цей вид пам'яті він розуміє як «акт розуму», що виходить з абсолютної повноти знань, властивих божественній істоті. Тут у Яворського перехрещуються дві природи – душі і Бога. Розумову здатність душі він наділяє властивостями безтілесного, неподільного, вічного буття, яке сповнене любові до Бога і тому здійснює його пізнання.

Пам'ять є нещось інше, як розгортання божественних атрибутів через людську психіку. Сам по собі Бог як всеохоплююча реальність пам'яті не має, адже для нього немає ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього. Він завжди у всьому, все охоплює відразу.

Воля – вища розумова здатність. Воля виявляється у самовизначенні особи, її самостворенні, тому є актом вільним. Від людини залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського являються такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра або їм протилежні риси – нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість більш упевнено прямувати до добра та уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання.

Психологія, що виникає в цю епоху, відображає психіку людини, об'єктом її досліджень та творчості є різні аспекти діяльності людини. Все, що створено людиною, повертається в систему її психологічних знань. Проте в цих наукових творах неповно втілені ідеальні мрії людини.

Подальший розвиток психології у XVIII столітті

Залежність і само досконалість, як визначальні принципи психології XVIII століття в їх взаємодії, перетворюються в принципи, що визначають співвідношення теоретичної і практичної діяльності людини.

В українській психології, яка розквітла в Києво-Могилянській академії, були створені значні психологічні системи. Вони відрізнялись принциповою логічною чіткістю, містили в собі великий емпіричний матеріал.

Прокопович Феофан (Єлеазар) (1681-1736 рр.). Різнобічно розглядаючи природу почуттів та їх психологічні властивості, Прокопович досліджує їх суть, походження та види, правила збудження їх. Встановлюючи відмінності між почуттями любові, прагнення, турботи, тривоги, надій, впевненості, ревності, радості, ненависті, гніву та обурення, смутку, співчуття та втіхи, страху, жаху, розпачу, заздрощів, сорому.

Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, Прокопович подає загальну теорію психіки. Він покладається на звичну традицію у тлумаченні

терміну «душа». Життя має три властивості: вегетативність, що дає життя кожній речі; чуттєвість – через органи зору, слуху, дотику та ін.; мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити висновки. Виходячи з цього славнозвісного Арістотелевого поділу душі на види, Прокопович, насамперед, пов'язує почуття зі збудженнями чуттєвої душі.

В своєму екскурсі він виводить слово «почуття» із дій того предмету, що певним чином викликає в людині хвилювання. Вплив психічних здібностей, за Прокоповичем, в ідеалі має відповідний стиль – хай це будуть тілесні, фізіологічні зміни, або ораторська діяльність та ін. Розглядаючи природу радості, він досліджує відповідний стиль її вираження.

Великий інтерес становить трактування Прокоповичем вчинку, що розглядається у зв'язку зі злочином. Щоб зрозуміти злочин, треба уважно дослідити особу і причину вчинку. Проте, в дослідженні злочину, як такого навіть злочин є своєрідно спрямований вчинок; та й сама кваліфікація злочину досить умовна; а сам злочин може бути витлумачений в інший час як героїчний вчинок. Слід підкреслити, що Прокопович досліджує співвідношення головних способів існування мотивації: свідомого і несвідомого. А це не просто співвідношення, воно виражає головну суперечність людської мотивації подібно до того, як головною суперечливістю ситуації є залежність і незалежність її від тих чи інших обставин.

«Етика» Прокоповича є осередком для психологічної думки. З десяти розділів першої книги Прокоповича про етичні проблеми психології збереглося тільки чотири. Проте існує план «етики», в якому містяться назви всіх десяти розділів цього курсу лекцій. Перегляд цього змісту показує, що в лекціях розглядаються ґрунтовні аспекти психології. Отже, етика і є логічним завершенням самої психології, чим далі, тим більше елементів етики стають складовими психології.

Спершу досліджується природа добра, що воно таке і з чого складається. Далі стверджується, що будь-яке бажання приводить до добра і найвище добро – щастя. Розглядається питання: в чому полягає найвище щастя і чи можна його досягти в цьому житті. В подальшому викладі етичних проблем Прокопович все пильніше приглядається до психологічних підвалин поведінки. Його цікавлять внутрішні засади людських дій, включаючи і вроджені. До них він відносить інтелект. Робиться спроба з'ясувати, чи інтелект рухає волю, а чи навпаки. Чи рухає воля нижчі здатності, чи вона є вільною основою дій.

Сковорода Григорій Савич (1722-1794 рр.). Народився на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. В дитинстві він був дуже розумним хлопчиком. Після закінчення Київської академії здійснив невеличку подорож по європейських країнах. Потім викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, звідки був звільнений за свободомислення. Після цього Сковорода протягом 25 років до самої смерті був мандрівним філософом, учителем і співаком. Сковороду називають «українським Сократом». Пішки обходячи рідне лівобережжя та Слобожанщину, зустрічаючись з різними людьми, він з усіма вступав у диспути, у всіх випитував їх погляди на життя. Свої бесіди філософ заводив на ярмарку і в полі, в дорозі і на відпочинку. Більш його займало питання про людське щастя. За Сковородою, ключ до щастя – у самопізнанні і слідуванні

тому шляху, до якого кожний по єству своєму покликаний.

Думки українського мудреця про характер, засоби і цілі пізнання суперечливі. Головна суперечність теорії пізнання Г.Сковороди була в тому, що своє твердження про об'єктивний характер знань він поєднував з ученням про самопізнання, а також визнавав певне пізнавальне значення Біблії. Речей і явищ, які не можуть бути пізнані, на думку Г.Сковороди, не існує: і речі, і живі істоти, і думки – все це підлягає пізнанню. Непізнані речі не можна вважати абсолютно схованими від почуттів і розуму людини. Сковорода наближується до висновку про те, що пізнання йде від явищ і суті. Він вважав, що за явищем прихована суть, пізнання якої складає головну мету науки. Виголошення безграничності пізнання – одна з найважливіших рис гносеології філософа. Головним у пізнанні людини, вчив Сковорода, є безпосереднє спілкування з сьогоденням, наслідування самій натурі.

Другим наставником людини є наука, просвітництво. Відкриваючи істину, наука озброює людину знанням справи, виступає як керівник практичних інтересів людини. Наука і просвітництво, вважав філософ, повинні стояти на службі людині, примножувати реальні блага, допомагати визволенню від пут забобонів та шкідливих пристрастей. Знання залежить від людини, важкі зусилля якої приносять багаті врожаї. Пропагуючи ідею про земний, природний характер людських знань, український мислитель підкреслював, що наука, а отже і віра, відкрили людству широкі простори земних і небесних явищ. Сковорода надавав великого значення ідеї самопізнання як обов'язковій умові вірного шляху пізнання. Шукати в собі істину, згідно з концепцією пізнання Сковороди, значить шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнавати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблії. Людський розум, доводив Сковорода, завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина. Цей вибір пропонує йому сам предмет пізнання: їжа, звичайно, існує не тільки для тіла, але й для душі, пісня – для вух і для розуму. Незважаючи на свою консервативну форму, психологія мислителя – це передове вчення свого часу. Головні висновки теорії пізнання Сковороди не тільки в умовах XVIII ст., але й пізніше, відігравали велику роль у розвитку природознавства, філософії і психології на Україні та в інших країнах.

У світлі психології XVIII ст. головною діяльністю людини виступає самопізнання як самовизначення особистості, що виражається у прийнятті належних рішень. В українській психології (особливо на теренах Києво-Могилянської академії) самопізнання пов'язується з великим колом питань самовираження людини, особливо в ситуаціях зі значним моральним змістом.

Розвиток психології в XIX – першій половині XX ст.

Максимович Михайло Олександрович (1804-1873 pp.). Вчений, педагог, просвітник. Максимович – перший ректор Київського університету св. Володимира, вчений універсального поклику, що бачив людину і світ насамперед через мову і цим підійшов до побудови наукового і водночас поетичного світогляду, в якому переважають психологічні мотиви.

Вчений говорив, що людину піднесено над усіма земними істотами завдяки її безсмертній душі, нею вона відрізняється і тому далека від тварин, як небо від

землі. Адже у тварин душа тільки жива – чуттєва й земноводна; в людині ж самим Богом натхненна, вона є сам образ Божий. Маючи таке високе походження і подібність, душа наша успадкувала й вільну, творчу діяльність. Тому душа з необхідністю потребує виражати себе, виявляти своє внутрішнє життя. Адже і будь-яке життя в світі (за певних умов) прагне виявити себе.

Людська душа наділяється трьома основними способами виражати своє внутрішнє, особисте життя. По-перше, вона виражає себе в образах, що мають просторове визначення. Образи ці двох видів: або вони тілесні (пластичні), що наповнюють простір речовиною своєю (за подобою буття тілесно-земного), що визначаються опуклостями і западинами, відчутними для зору та дотику; такими є твори мистецтва, що називаються будівництво (архітектура); або ж образи бувають безтілесні (оптичні), тільки видимі в просторі, в яких (за подобою ефірного буття) замість речовинної маси – світло, тіні та кольори, це є картинні твори живопису. Другий спосіб виражати душу більш таємничий, відбувається в просторі і часі тільки невидимим рухом повітря і відчувається слухом – це звуки, якими володіє музика. Слово є третій – найповніший, власний і найближчий душі спосіб її вираження, в якому немає однобічності ні образу, ні звуку, але в якому обидва злиті в досконалі природні єдність і цілісність. Слово є звук: так само чується, як звук музичний, але воно не полягає тільки в простій зміні тонів: це властиве тільки музичності слова. Воно є звук органічний, членоскладний, або членороздільний. Через таку визначеність голосних і приголосних, їх чергування слово набуває дивної зображувальності. Воно, діючи на душу, як звук музичний, водночас уявляється їй як певний образ. У зв'язку з цим Максимович зауважує, що слово малює звуками.

Вся наша природа є велика майстерня, де безліч видів життя. Те саме Максимович говорить про звуки, які можуть бути одушевлені. З усіх істот на землі Бог обдарував словом тільки людину як образ і подобу свою, як істоту, котрій даровано душу безсмертну й розумну. Душа й слово живуть разом, складаючи в людині божественні властивості.

Памфил Юркевич (1826-1874 рр.) цікавився проблемами, які пов'язані з душею. Він стверджував, що людська душа відкривається суб'єкту в інтроспекції (тобто «внутрішнім зором»). Вчений стверджував, що все повинно йти (і слова, і вчинки) від серця, від душі і тільки тоді воно має сенс і досягає своєї мети. Знання повинні пройти «через серце», освітлене розумом, прямо «у вмістилище душі».

Юркевич глибоко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і серце – все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сфери людини. Співвідношення фізичного та психічного (психологічного) – це для психології питання майбутнього – дуже цікаві та неосяжні.

Зеньковський Василь Васильович (1881-1962 рр.). Український вчений. Основні праці вченого: «Проблеми психічної причинності» (1914 р.); «Соціальне виховання, його завдання та шляхи» (1918 р.); «Психологія дитинства» (1923 р.); «Проблеми виховання в світі християнської антропології» (1934 р.).

На думку вченого, пізнання світу регулюється «світлоносною силою, що йде від Христа», вона ж створює пізнаючий розум, який повинен розрізняти

Софію божественну (думку про Бога, «ідеї», концепцію світу) і Софію тваринну (думки про світ, «логоси», ідеї космічних процесів). Єдність тваринних «логосів» – світовий дух. Богопізнання можливе тільки серцем (як вершиною ієрархії душі), яке пов'язане з Богом, з основою світу. Серце як засіб розуміння Бога «спрацьовує тільки після подолання людиною наслідків первородного гріха – зруйнованої гармонії і єдності тіла, душі та духу, що можливе тільки під знаком хреста». В світі існує два види діяльності: «емпірична (причинна) – історичний час, зміна подій і т.ін. та субнаціональне (охоплює цільний цикл буття.).

Костюк Григорій Сирович (1899-1982 рр.). В 30-ті роки вчений стає одним з провідних психологів України. Він очолює кафедру психології Київського педагогічного інституту і психологічний відділ Українського науково-дослідного інституту педагогіки, інтенсивно розробляє актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки. Важливою подією став вихід 1939 року, під його редакцією, оригінального вузівського підручника на українській мові; з 20 розділів 16 написав Костюк. В 1970 році під його редакцією був виданий навчальний посібник з вікової психології. Ці підручники поєднали в собі високий теоретичний рівень з чіткістю та доступністю викладення. Вони відіграли неоціненну роль в психологічній освіті на Україні.

В 1945 році професор Г.С.Костюк виступає ініціатором створення НДІ психології Наркомун освіти (нині інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України). Протягом 27 років Григорій Сирович був директором цього закладу. В основу діяльності інституту була покладена програма, розроблена Костюком.

З часом інститут став авторитетним центром фундаментальних та прикладних психологічних досліджень, а також підготовки психологічних кадрів вищої кваліфікації та координації наукової діяльності українських психологів. В 1937 році вчений публікує статтю «Про індивідуальний підхід до учнів в навчальній роботі», де підкреслює необхідність ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, дає вчителям рекомендації, які не втратили своєї значущості і зараз. Костюк та його учні обґрунтовували задачний підхід до дослідження, проектування та побудови діяльності (зокрема навчальної та педагогічної), сформували її понятійний апарат, організували конкретні дослідження і розробки в її руслі.

Найбільш важливий напрямок – вивчення закономірностей психічного розвитку, генезису здібностей, становлення особливостей, характеристики рушійних сил, детермінант і статей цих процесів; впливи, які стимулюють творчу активність. В лабораторії Костюка було показано і доведено, що Цілеспрямоване, ретельно сплановане дослідження особливостей наочно-образного мислення дітей молодшого шкільного віку полегшує формування в них основ теоретичного мислення та наукового світогляду

Г.С.Костюк постійно відстоював самостійність психології, як науки, і одночасно необхідність її тісних зв'язків із суміжними дисциплінами. Ці тези виголошувалися ним в загальному вигляді, але й пристосовувались до конкретного матеріалу, виступали як методологічна настанова, що потребує чіткого визначення в проблемах психологічних аспектів, які досліджуються, і в їх співвідношенні з іншими аспектами.

Тестові завдання для самоперевірки знань

1. *Історія психології це - :*

- А) галузь психологічної науки, яка вивчає схожі і відмінні моменти у психіці тварин і людини;
- Б) галузь психологічної науки, що вивчає суспільні феномени, зумовлені політичною діяльністю людей;
- В) галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності становлення і розвитку психологічного пізнання в хронологічному порядку;
- Г) галузь психологічної науки, що вивчає вплив психіки на перебіг матеріальних процесів в організмі.

2. *Психологія як самостійна наука виникла:*

- А) в античні часи;
- Б) в середині ХІХ ст.;
- В) на початку ХХ ст.;
- Г) ХХІ ст.

3. *В межах якої традиції філософських дослідів розвивались психологічні ідеї:*

- А) матеріалістичної;
- Б) ідеалістичної.

4. *Якщо людина визнає себе вихідним пунктом тлумачення світу, то це:*

- А) децентрація;
- Б) центрація;
- В) абстракціонізм;
- Г) емпіризм.

5. *Причинний аналіз явищ називається:*

- А) конструктивістський;
- Б) детерміністський;
- В) психофізичний;
- Г) психометричний.

6. *Термін «психологія» був введений:*

- А) ХV ст.;
- Б) ХVІ ст.;
- В) ХVІІ ст.;
- Г) ХVІІІ ст.

7. *Хто вперше ввів термін «психологія»:*

- А) Бекон;
- Б) Спіноза;
- В) Лейбніц;
- Г) Гокленіус.

8. Принцип психології, що передбачає виявлення у досліджуваному явищі певної загальної закономірності, називається:

- А) принцип історизму;
- Б) принцип єдності логічного та історичного;
- В) принцип детермінізму

9. Назвіть метод, що не належить до методу історії психології:

- А) автобіографічний;
- Б) інтерв'ю;
- В) теоретична реконструкція;
- Г) тестування

10. До складу якої науки раніше входила психологія?

- А) суспільствознавство;
- Б) філософія;
- В) природознавство;
- Г) астрономія

11. Віковий період, що охоплює час VI ст. до н.е. – V ст. н. е. називається:

- А) середньовіччя;
- Б) античність;
- В) античність і середньовіччя;
- Г) просвітництво

12. Вчення про природу як духовне ціле називалося:

- А) гилозоїзм;
- Б) анімізм;
- В) емпіризм;
- Г) детермінізм

13. Душу як «іскорку Логосу» розглядав:

- А) Арістотель;
- Б) Платон;
- В) Фалес;
- Г) Геракліт

14. Душу потоком вогненних атомів вважав:

- А) Анаксимандр;
- Б) Анаксімен;
- В) Демокріт;
- Г) Сократ

15. Перше вчення про температури належить:

- А) Платону; Б) Гіппократу;
- В) Павлову; Г) Галену

16. Демокріт перший сформулював:

- А) принцип причинності (детермінізму);
- Б) принцип історизму;
- В) принцип об'єктивності.

17. Хто з філософів навмисно не записував своїх міркувань?

- А) Арістотель; Б) Платон; В) Сократ; Г) Геракліт

18. Душу як царство ідей розглядав:

- А) Сократ; Б) Платон; В) Арістотель; Г) Гіппократ

19. Душу як спосіб організації тіла вважав:

- А) Сократ; Б) Платон; В) Арістотель; Г) Демокріт

20. У кого з філософів був принцип: пізнай самого себе?

- А) Платон; Б) Сократ; В) Арістотель; Г) Гіппократ

21. Кого називали «вчителями мудрості»?

- А) епікурейців; Б) стоїків; В) софістів; Г) скептиків

22. Вчення про пневму належить:

- А) стоїкам; Б) епікурейцям.

23. Хто вважав людину мікрокосмом, цілісністю, початком якої є душа:

- А) Аврелій Августин; Б) Фома Аквінський; В) Авіценна; Г) Альгазен

24. Чиє вчення було цілком зосереджене на Богові?

- А) Фома Аквінський; Б) Аврелій Августин; В) Платон; Г) Сократ

25. Хто є одним з родоначальників емпіризму?

- А) Г. Лейбніц; Б) Дж. Локк; В) Т. Гоббс; Г) Р. Декарт

26. Хто говорив про ідоли як найглибші помилки знання?

- А) Т. Гоббс; Б) Ф. Бекон; В) Б. Спіноза; Г) Г. Лейбніц

27. Хто описував «пристрій машини нашого тіла»?

- А) Арістотель; Б) Дж. Локк; В) Р. Декарт; Г) Ф. Аквінський

28. Який вчений говорив про існування лише однієї субстанції:

- А) Дж. Локк; Б) Б. Спіноза; В) Г. Лейбніц; Г) Т. Гоббс

29. А. Августин став основоположником вчення, яке отримало назву:

- А) волюнтаризм;
- Б) буддизм;
- В) анімізм.

30. Праця «Канон лікарської науки» перевидавалася 35 разів у др. пол. XVII ст., автором якої був:

А) Аврелій Августин; Б) Фома Аквінський; В) Авіценна; Г) Альгазен

31. Хто вважав, що «людина – чиста дошка»?

А) Ф. Бекон; Б) Дж. Локк; В) Платон; Г) Августин

32. Який вчений виділив 3 різновиди монад?

А) Б. Спіноза; Б) Р. Декарт; В) Г. Лейбніц; Г) Т. Гоббс

33. Дж. Локк ввів термін:

А) «кореляція ідей»; Б) «асоціація ідей».

34. Д. Гартлі поклав початок:

А) біхевіоризму; Б) класичному асоціанізму.

35. Період ранньої схоластики:

А) XIII—XIV ст.; Б) XII—XIII ст.; В) XIX – XX ст.; Г) XI—XII ст.

36. Схоластика – це:

А) панівний у середньовічній Європі філософський і педагогічний метод;

Б) іонійська школа натурфілософії

В) напрям у філософії XX ст., що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі.

37. Найважливіший твір Дунса Скота (1265-1303):

А) «Вогняний потік»; Б) «Нью-йоркська група»; В) «Оксфордське вигадування».

38. Вчення Фоми Аквінського (1225-1274) домінують:

А) в період ранньої схоластики;

Б) в період зрілої схоластики;

В) в період пізньої схоластики;

39. Період епохи Ренесансу:

А) XI-XIX ст.; Б) XV – XVI ст.; В) XVII – XIX ст.

40. Микола Кузанський, Леонардо да Вінчі, Джордано Бруно представники епохи:

А) Просвітництва. Б) Бароко; В) Відродження.

41. У своїй науково-творчій практиці вищу цінність надавав «не божественному розуму», а «божественній науці живопису»:

А) Бернардіно Телезіо; Б) Джордано Бруно;

В) Микола Кузанський; Г) Леонардо да Вінчі.

42. Який період називають «темними роками»:

А) Середні віки; Б) Античні часи; В) епоху Відродження.

43. VIII – XII ст. – центр філософського мислення утворився в надрах:

А) французької культури; Б) арабомовної культури; В) німецької культури.

45. *Ар-Разі (Разес), Аль-Фарабі, Ібн-Сіна Авіцена* представники:

А) Античного світу; Б) Середньовіччя; В) Бароко.

45. *Перипатетизм* – це:

А) вчення перипатетиків, послідовників філософа Арістотеля, який коливався між матеріалізмом та ідеалізмом;

Б) ділення історичних процесів, явищ на основні періоди;

В) вчення перипатетиків, послідовників марксизму.

46. *Хто вважав, що всі людські недоліки зведені до 4-х видів: примари Роду, Печери, Ринку, Театру:*

А) Френсіс Бекон; Б) Томас Гоббс; В) Джон Локк.

47. *Вірування чи вчення, яке представляє природний світ, включаючи людину, частиною божества – це*

А) пантеїзм; Б) ідеалізм; В) дуалізм.

48. Напряму у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що все знання ґрунтується на досвіді:

А) містицизм; Б) раціоналізм; В) емпіризм.

49. *Період в культурному і ідейному розвитку країн Західної і Центральної Європи, перехідний від середньовічної культури до культури Нового часу:*

А) Середні віки; Б) Античні часи; В) Відродження.

50. *Хто створив перший варіант психології як самостійної науки?*

А) З. Фрейд; Б) В. Вундт; В) К. Роджерс; Г) К. Юнг.

51. Історія психології це - :

А) наука про психіку як високоорганізовану матерію;

Б) наука про розвиток психіки в онтогенезі;

В) наука про розвиток уявлень про психіку;

Г) наука про розвиток психіки у філогенезі.

52. Д. Гартлі поклав початок:

А) біхевіоризму; Б) класичному асоціанізму.

53. *Хто створив перший варіант психології як самостійної науки?*

А) З. Фрейд; Б) В. Вундт; В) К. Роджерс; Г) К. Юнг.

54. *Хто ввів термін «апперцепція»:*

А) Юм; Б) Лейбніц; В) Локк.

55. Який період характеризуються «відкритою кризою в психології»:

А) 10-ті – середина 30-х років ХХ ст.

Б) кінець 30-х – 50-ті роки ХVІІІ ст.

В) початок ХХІ ст.

56. Дж. Уотсон, Е. Торндайк, У. Белл – представники:

А) психоаналізу;

Б) гуманістичної психології;

В) гештальт-психології;

Г) біхевіористичного напрямку.

57. Психологія як наука про безпосередній досвід:

А) В. Вундт; Б) К. Кавелін; В) Ф. Бреннано.

58. У теорії якого автора описувалися архетипи, що містяться у колективній психіці?

А) З. Фрейд; Б) К. Юнг;

В) А. Адлер; Г) К. Хорні.

59. Вертгеймер, Келлер, Левін – представники:

А) біхевіоризму;

Б) неотомізму;

В) індивідуальної психології;

Г) гештальт-психології.

60. Відстоюючи принцип виникнення духовного світу зі світу фізичного, вони трактували наділену психікою людину-машину як продукт зовнішніх дій і природної історії:

А) Гельвецій, Гольбах, Дідро;

Б) Галль, Вундт, Гартлі;

В) Холл; Дідро, Лейбніц.

61. На якій зі стадій психосексуального розвитку за З. Фрейдом з'являється Едипів комплекс і комплекс Електри?

А) оральна; Б) латентна;

В) генітальна; Г) фалічна; Д) анальна.

62. До представників асоціативної психології відносяться:

А) Гольбах, Вольтер, Монтеск'є;

Б) Гартлі, Юм, Берклі;

В) Фіхте, Бекон, Гальтон.

63. Галузь психології, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами

або групами, зокрема види та прояви цих відмінностей, їх кількісні характеристики, причини й наслідки.

А) Психологія розвитку; Б) Диференціальна психологія.

64. Хто говорив про почуття неповноцінності як головну перешкоду на шляху до самореалізації?

А) К. Роджерс; Б) А. Маслоу; В) К. Хорні; Г) А. Адлер.

65. Хто автор: «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології»:

А) І. Сеченов; Б) К. Ушинський; В) П. Анохіна.

66. Кого можна вважати основоположником екзистенціалізму:

А) Ж.-П. Сартр; Б) С. К'єркегор; В) А. Камю; Г) К. Ясперс.

67. Хто говорив про базисну тривогу як результат порушення міжособистісних стосунків у дитинстві?

А) Е. Фромм; Б) К. Хорні; В) З. Фрейд; Г) К. Роджерс.

68. Напрямок в історії психології, що ґрунтувався на експериментальному вивченні психіки:

А) психологія розвитку; Б) зоопсихологія; В) експериментальна психологія.

69. Напрямок психології, що зводить поведінку людей до механічних, машиноподібних актів у відповідь на зовнішні подразнення:

А) Біхевіоризм; Б) Гештальт-психологія; В) Експериментальна психологія.

70. Кому належить недирективний підхід до психології, «центрованої на клієнті»?

А) А. Маслоу; Б) К. Роджерс; В) Е. Фромм; Г) А. Адлер.

71. Галузь психології, що вивчає психіку тварин, її прояви, закономірності і еволюційний розвиток:

А) біхевіоризм; Б) соціальна і культурно-історична психологія; В) зоопсихологія.

72. Походження психічних властивостей людини від тваринних форм психічного та диференційний перехід між ними.

А) М. Ланге; Б) Г. Еббінгауз; В) Ч. Дарвін.

73. Які вчені розробили програми побудови нової психології незалежно один від одного, але одночасно?:

А) Фромм, Гартлі, Браун;

Б) Вундт, Брендано, Сеченов;

В) Вундт, Фрейд, Юнг.

74. Психологічне вчення «про споріднену діяльність» та «самопізнання»

належить: А) Сковороді Г.; Б) Декарту Р.; В) Сікорському І.

75. Хто стверджував, що людина від природи добра, але її жахливо зіпсувала цивілізація: А) Ламетрі; Б) Руссо; В) Юм.

76. Який вчений вважав, що процес розвитку пов'язаний із задоволенням екзистенційних потреб?

А) З. Фрейд; Б) К. Роджерс; В) Е. Фромм; Г) К. Юнг.

77. Йому належить формула, згідно якої мислення – функція мозку:

А) Кабаніс; Б) Гельвецій; В) Еббінгауз.

78. Вперше концепція безсвідомого була сформульована:

А) Лейбніцем; Б) Гартлі; В) Гоббсом.

79. Хто створив френологічну карту мозку:

А) Холл; Б) Вундт; В) Галь.

80. Кого можна вважати основоположником вітчизняної наукової психології?

А) Павлова; Б) Сеченова; В) Рубінштейна; Г) Костюка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ждан А.Н. История психологии. М., 2007. 360 с.
2. Жуков С.М. Історія психології. К.: Кондор, 2009. 232 с.
3. Історія психології: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / уклад. О.А. Чеканська. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. 188 с.
4. Корольчук М.С. Історія психології: навч. посібн. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2010. 248 с.
5. М'ясоїд П.Я. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. К.: Либідь, 2016. 560 с. : іл.
6. Роменець В.А. Історія психології : XVIII ст. Епоха Просвітництва : навч. посібник. К.: Либідь, 2006. 1000 с.
7. Роменець В.А. Історія психології XVII століття. К., 1993. 228 с.
8. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : навч. посіб. К.: Либідь, 2005. 916 с.
9. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття. К.: Либідь, 1998. 988 с.
10. Теории личности в западно-европейской и американской психологии
Текст.: хрестоматия по психологии личности / ред. составитель Д.Я. Райгородский. Самара: Бахрах, 2006. 510 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Уклад. О.А. Логвіна, Ю.П. Данчук.

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Електронний посібник

Видано 24.11.2022 р.
Ум. друк. арк. 6,28. Зам. 076

Видавець Ковальчук О.В.
32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Васильєва, 13, корп. А, 37.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р.